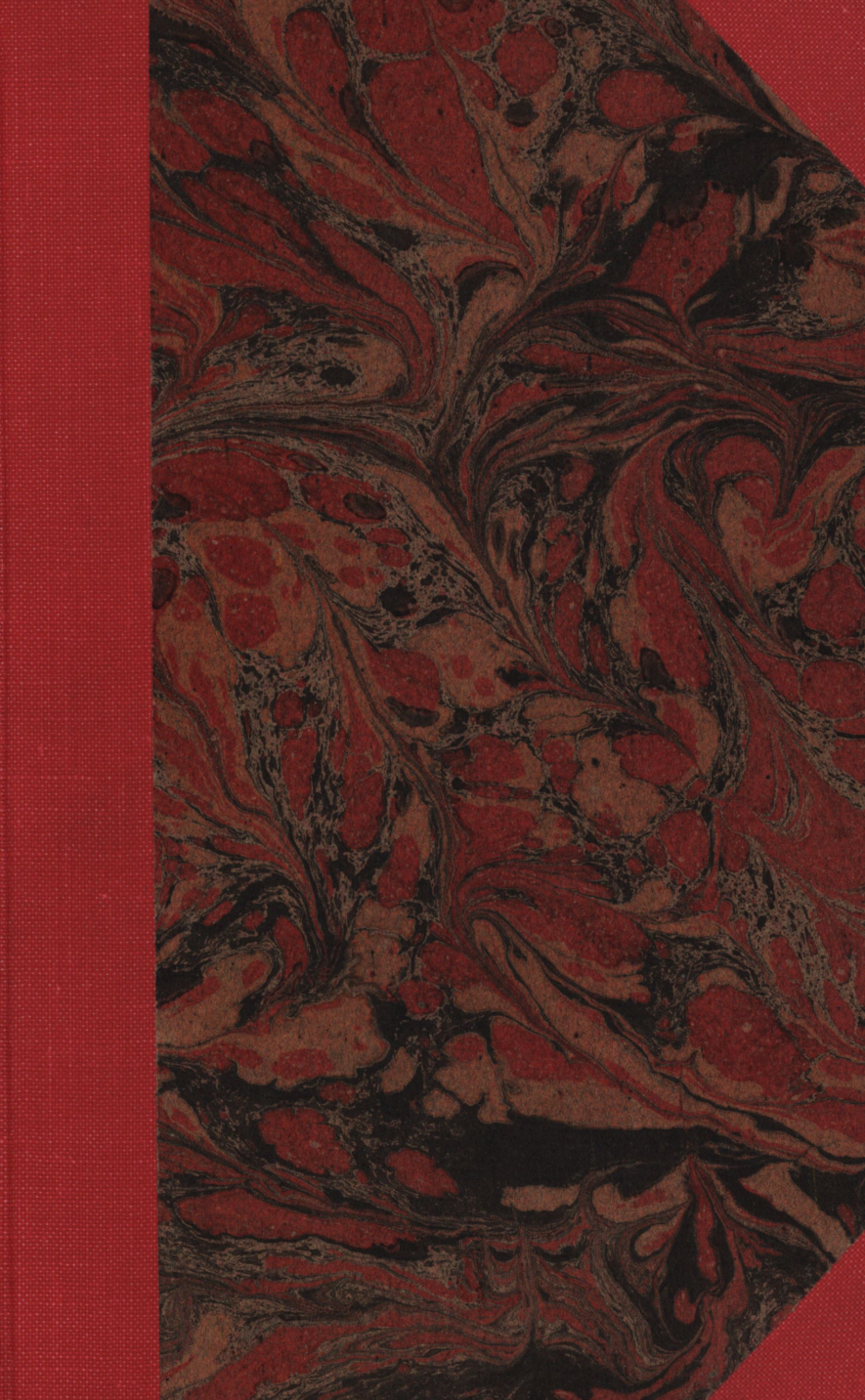

Tingsten

Notiser
om liv
och död

Sthm 1967

UNIVERSITETS-
BIBLIOTEKET
LUND

D

HERBERT
TINGSTEN

Notiser
om liv
och död

NORSTEDTS

Universitetsbiblioteket
LUND

MITT LIV

Ungdomsåren

28:75, inb 34:75

»Självbiografien är en själshistoria och en bildningsroman, utförd med en uppriktighet som ger den en nära nog unik ställning inom genren. Det står redan klart att det fullbordade verket skall räknas till klassikerna inom vår memoarlitteratur.»

Magnus von Platen i Bonniers Litterära Magasin

MITT LIV

Mellan trettio och femtio

34:—, inb 41:—

»Herbert Tingsten är numera en erkänd expert på samtidens idéhistoria och politiska krönika, han är också expert på sitt personliga öde. Här har han sammanflätat dessa tre trådar med en mästares hand.»

Harald Wigforss i Göteborgs Handels- och
Sjöfarts-Tidning

MITT LIV

Tidningen 1946—52

34:—, inb 41:—

»Det är en laddad volym, präglad av den vilja till öppen, osminkad och ännu i återblicken starkt engagerad redovisning, som ger de tingstenska memoarerna deras särprägel.»

Lennart Hirschfeldt i Upsala Nya Tidning

MITT LIV

Tio år 1953—63

34:—, inb 41:—

»Det är en underbar upplevelse att ha läst detta verk med dess intensiva engagemang, osminkade redovisning och ödmjuka sökande efter livets mening . . . Mera lysande memoarer har inte skrivits på svenska.»

Jean Braconier i Sydsvenska Dagbladet

HERBERT TINGSTEN
NOTISER OM LIV OCH DÖD

HERBERT TINGSTEN

NOTISER
OM LIV OCH DÖD

P. A. NORSTEDT & SÖNERS

FÖRLAG

STOCKHOLM

1967

D

HERBERT TINGSTEN

Mitt Liv

Del I Ungdomsåren	1961
Del II Mellan trettio och femtio	1962
Del III Tidningen 1946—52	1963
Del IV Tio år 1953—63	1964
<i>Från idéer till idyll</i>	1966
<i>Strid kring idyllen</i>	1966
<i>När Churchill grep makten</i>	1966

© Herbert Tingsten 1967

Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner

Stockholm 1967

FUNDERINGAR I 70-ÅRSÅLDERN

I

»Kan du begripa vilken avgrund ett liv är vid sjuttio års ålder? Ingen kan utan svindel se ned i den.» Så säger geheimerådet Clausen i Hauptmanns »Före solnedgången». Då jag läste de raderna i Wien för två år sedan, vid 69 års ålder, kände jag dem som en förutsägelse, en bekräftelse på mina värsta farhågor. Det berodde inte bara på att jag stod på tröskeln till den hemska åldern; något liknande hade jag upplevt före 50 och än mer före 60 års ålder, om än inte så starkt. Det berodde också på mitt läge just då. Jag var gästprofessor i Wien, pinades av att bo i en tråkig, kall och stor våning, av det ihållande usla vädret, av att tala omväxlande engelska och tyska inför en grupp av – som också mina kolleger betygade – ovanligt tröga och håglösa, om också med doktorat utrustade lärjungar. Min fru stödde mig, men jag märkte ständigt hennes ledsnad och trötthet. Om inte Per Ahlmark, som var min assistent, livat upp oss genom sin skicklighet, trivsamhet och hjälpsamhet, skulle denna vår vara vårt kanske gråaste minne. Hauptmanns

ord blev parollen i denna tristess som var för-
rummet till något värre, till ålderdomen.

Nu är det över två år sedan dess. Det har inte blivit så som jag fruktade. De 70 åren har uppnåtts och gått förbi, jag har hämtat mig från ängslan, jag känner mig i början av ett nytt årtionde och ser nästa tioårsdag som ett mål, dystert utan tvivel men ofarligt och nästan idylliskt genom sin avlägsenhet. Jag tänker med glädje på gamla pigga människor, som arbetar bra och tycks leva belåtet: Ernst Wigforss och Yngve Larsson hör till dem, som jag ser på med förhoppning.

Blandningen av resignation och optimism beror naturligtvis på att jag, att vi, ännu mår bra. Inga svåra sjukdomar, ingen påtaglig nedgång. Litet sämre hörsel, men inte så dålig, att den hindrar mig i debatter. Ett öga praktiskt taget slut, men det andra, trots dystra läkarprognoser för länge sedan, nästan lika bra som förr; först i vår har jag börjat med glasögon vid läsning. Sju eller åtta resor till Stockholm och andra skandinaviska lokaler för föredrag, debatter och läkarbesök tjänstgör som uppmuntrande prov; att jag ännu talar utan manuskript eller punkter, att jag skriver lika snabbt som tidigare, att jag läser med samma iver, är kanske alltför enträget och oroligt sökta bevis på att geheimerådets öde ännu inte

drabbat mig. Ibland, då jag har framgång i föreläsningar eller TV, ser jag mig med en belåtenhet, som färgas av samma behag som klarandet av examina för femtio år sedan.

Men skillnaden emellan nu och förr, mellan de senaste åren och årtiondena dessförinnan, är ändå tydlig, och den skillnaden ökas. Jag har levt den ojämförligt största delen av mitt liv, tiden krymper snabbare än förr, det är nu fråga om år, kanske snart – som en förkylning är tillräcklig att påminna om – om månader eller dagar. Denna insikt skärper eller åtminstone vidgar min dödsfruktan; den saken skall jag återkomma till. Framför allt blir själva insikten ett drag i tänkandet, i bilden av vad som sker, jag skulle vilja säga i karaktären. Det är från det perspektivet som jag skriver dessa reflektioner.

Som andra ängsliga, lätt upphetsade, självupptagna, inte sällan förtvivlade, har jag alltid varit på jakt efter lugn och stillhet. Fruktan för allt möjligt, engagemanget i frågor, de stridiga känslorna, samvetskvalen, ambitionerna, aktgivandet på hur andra och framför allt en annan känner, detta buller, som överröstar mig, dessa sensationer, som gnager bort mig själv, har av något inom mig setts som något tillfälligt. Jag har längtat efter och väntat på ett hål i tiden, dit jag skall

krypa in och vara mig själv, inte något »sant» eller märkvärdigt själv à la Ibsen och hans många föregångare och efterföljare, utan helt enkelt en människa i frid och lycka – hålet i tiden skulle alltid ha rum för två. Med ålderdomen och den relativa isolering, som den i mitt fall dessbättre medfört, har denna längtan tilltagit och nästan vuxit från dröm till plan. Varför inte några sista år nästan utanför världen, utan starkt deltagande i vad som händer, i stilla och milda tankar, i små trivsamma göromål, i en viss självbelåtenhet, men utan ilska eller högfärd, låt oss säga i Montaignes stil, eller den stil han vill få oss att tro på?

På några yttre punkter går det att genomföra planen. Dagar, som är så lika varann, att de bildar en enhet: de tre måltiderna, nästan alltid motsedda med förväntan, skrivningen på morgonen när det går att skriva, promenaderna, baden, travarna av böcker – biografier, romaner, idéhistoria, deckare – som klaras av med ett intresse, som nästan aldrig stegras till entusiasm, kortlekarna som är ett ännu osvikligt medel att döda en halv timme. Rutinen lysas upp av små händelser som ingår i det regelbundna: posten vid 11-tiden, cocktailen klockan 7 före middagen, samtalen före sömnen. Ljusa dagar är detta schema så behagligt, att jag med mina förutsättningar inte kan

tänka mig något bättre. Den mest påtagliga begränsningen av idyllen ligger i min avsky för allt som kallas praktiskt arbete och att jag njuter så litet av bilderna kring mig: att pyssla med trädgård eller fiske eller bil är lika främmande som att glädjas över ett naturstykke, en tavla eller en katedral. Det är kanske detta lyte, för mig så självfallet att jag inte tänker på det, som är huvuddraget i min »olycka».

Men att jakten efter stillhet sällan ger byte, sammanhänger med annat. Arbetet, skrivningen ger stunder av hängivenhet, men är också en plikt, en hets, en källa till självanklagelser. Hoppet och längtan att finna en smula klarhet, att hitta något väsentligt eller åtminstone en precis formulering finns där, men genomskådandet eller avslöjandet – vad tjänar det till? – följer som en skugga prestationen och glädjen över den. Otåligheten blir en lidelse; när skall den saken bli färdig, skall de fyra minimisidorna klaras; varje början ropar efter ett slut. Ivern växlar med ledan då det blott gäller att få timmarna – så »dyrbara» – avverkade. Den storslagna föreställningen om det goda livet störs av eller till och med utmynnar i ett dumt pedanteri. »Nu skulle jag kunna vara glad, om inte den artikeln retade mig, om inte värmepannan var i olag, om inte munstycket kommit bort.» Från

utopism och dödsskräck till den mest triviala aggression och irritation är blott ett steg. Det förefaller mig som om denna skytteltrafik mellan stort och smått stegrats med ålderdomen eller kanske främst med isoleringen.

Det ständiga medvetandet om att så lång tid gått och att så kort är kvar är, jag upprepar det, inslaget av nytt i mitt läge, hitintills, som åldring. Vi talar om att den händelsen inträffade för trettio, femtio, till och med sextio år sedan; vi kan inte längre tala om att det eller det skall vi göra om fem år, om tio år. Det är att leva under ett hot som ständigt ökas; viljan att ta vara på de år som återstår hjälper inte, kanske tvärtom, eftersom den förutsätter tanken, att en snar fördömelse är säker. Jag har – sedan minst femtio år – upprepat några versrader, skrivna eller citerade av Hjalmar Söderberg:

Det mörknar över vägen
det börjar bli tungt att gå
och tunga bli alla tankar,
då skymningen faller på.

Då jag nu än en gång drar dessa rader, är det inte för att de känns passande för mitt läge. Det har inte mörknat mycket än, tankarna är inte mycket tyngre än förr. Men vissheten om att vi glider in i skymningen färgar allt.

Många människor blir, enligt memoarer och opinionsundersökningar, på äldre dar mera intresserade av och tillgängliga för religiösa föreställningar. För mig har utvecklingen under senare år snarast gått i motsatt riktning. Under några skeden har längtan att finna en »mening», en tro, varit stark hos mig och jag har kunnat känna det som något olidligt att livet blott är »sound and fury, signifying nothing». Denna längtan och denna pina har blivit mig alltmer främmande. Jag är inte belåten med den värld av meningslöshet – i ordets djupare mening – i vilken jag anser mig leva, men jag söker inte längre efter någon utgång.

En del religiösa skrifter, som jag läst på senare år – såsom Butterfield, Robinson och debatten kring hans inlägg, Cambridgeteologernas analys av »Objections to Christian Belief», katolska apologier och de stora katolska romanerna – kan tillfälligt intressera eller rent av starkt gripa mig: jag vill bland litteratörerna främst nämna Bernanos och Julien Green. Bland de svenska förkunnarna finner jag knappast något motsvarande; det mesta synes mig, bortsett från skarpsinniga inlägg i detaljer (t. ex. om kvinnliga präster), vara rent snö-

mos, även om någon gång en ren och ärlig tro, såsom i Ingmar Ströms »Kom och se», skymtar bakom utläggningarna. Det mest påfallande i hela denna litteratur är förtunningen, övergivandet av alla satser och dogmer med någon konkretion, försöken – ofta säkert ärliga men med drag av omedveten bedräglighet – att av det konstiga, mystiska, obegripliga eller uppenbart irrationella göra acceptabla eller till och med behagliga truismer. Biskop Robinson har drivit denna reträttlinje till det yttersta: alla fasta trosläror avvisas; all tro på någonting utanför det mänskliga livet förkastas, »judarnas stora insats i fråga om religion var att de gjorde slut på den» (dvs. på tron om det utommänskliga); Gud blir »den yttersta verkligheten» eller »kärleken» eller något annat lika suddigt och abstrakt. Om Gud tidigare var otrolig, verkar han enligt dessa flyende resonemang totalt ointressant, snarast obefintlig. Till det mest olustiga hör tendenser att piffa upp kristendomen genom att presentera den som en förklädd men egentligen helt modern psykologisk eller psykoanalytisk lära – Jesus blir en föregångare till Freud, exempelvis. Till orgierna i denna försäljningsteknik, nästan lika ruskig som då Jesus under den amerikanska kapitalismens glanstid gjordes till en skicklig reklamman och handelsresande,

hör några uppsatser i »Invändningar mot katolicismen» (1966).

Allt detta driver mig inte till någon allmän fientlighet mot kristendomen och dess officiella företrädare. Jag är övertygad om att bakom lösligheten och undanflykterna ofta finns en intensiv tro, eller vilja att tro, på en »förklaring» som inte kan uttryckas eller tillnärmelsevis preciseras. Man söker efter ett schema med de gamla helgade namnen, orden och formlerna, men fritt från rena galenskaper – och det går inte bra, naturligtvis. Jag har själv upplevt så pass mycket rusningar, att jag kan kritisera dem utan att fördöma eller ens klandra dem. Och känslorna bakom alltihop – skuldkänslorna, längtan till godhet, självväcklet, självbelåtenheten, drömmen om försoning – är så ett med mig själv, att jag inte kan tänka bort dem.

En väldig forskningsuppgift är förhållandet mellan religionerna, närmast kristendom och judendom, och den världsliga framstegsvilja och framstegstro, som till stor del övertagit religionernas roll. En stor litteratur finns i frågan – från detaljstudier till glansfulla översikter – och jag har läst en del av den. Men det synes mig säkert, att mycket återstår att göra, innan vi får en nå-

gorlunda tillfredsställande helhetsbild. Ett par notiser kring min läsning under de senaste åren skall antyda vad jag menar.

De kristna föreställningarna om paradiset, jordiskt liv efter syndafallet, himmel och helvete har varit så omväxlande under skilda tider och inom skilda samfund, att inte ens på ett ytterst elementärt plan en enhetlig bild kan formas. Men ett par punkter lär, särskilt med tanke på dessa föreställningars betydelse för 1700- och 1800-talets framstegsläror, kunna framhållas som väsentliga. Människorna var skapade av Gud, oskyldiga och rättfärdiga, i nära gemenskap med Gud. Syndafallet innebar att de, lockade av Satan, förlorade sin oskuld, blev medvetna om sin individualitet, fjärmade från Gud. Det nya läget ses från olika perspektiv: som ett slags uppror mot Gud, som en övergång till ett syndigt liv; själviskheten, sexualiteten, stundom också den enskilda äganderätten, ses som det väsentliga i synden och främlingskapet – redan tidigt framfördes tanken att ett liv i egendomsgemenskap och jämlikhet förmedlade återgången till Guds rike. Med Kristi offerdöd fick mänskligheten en utsikt att i ett liv efter detta återförenas med Gud i änglarnas värld, i ett nytt liv av oskuld, omedvetenhet och lycka. Den stora utopin blev en himmel för de utvalda

– även om stundom jordiska omvälvningar motiverades med kristna argument (anabaptister, le-
vellers).

Det betonas ständigt i litteraturen, att den jordiska framstegstanken innebar en aktualisering av kristna föreställningar om ett evigt liv. »Den drömda guldålder, som en gång identifierats med världens skapelse... och som sedan överförts till det saliga livet efter döden i Guds rike, göres slutligen liktydig med en fortgående förbättring av människans jordiska tillstånd genom förnuftets behärskande av naturen och dess medvetna och insiktsfulla ledning av det samhälleliga arbetet.» Framstegslärorna var i många hänseenden olika: man tänkte sig en återgång till naturen (den gode vilden), ett tekniskt högt utvecklat samhälle, som från konflikter och tävlan skulle gå till gemenskap och jämlikhet, ett efter en omvälvning vunnet tillstånd av samverkan utan över- och underordning, i vilket en statsmakt skulle vara obehövlig. Men vad jag särskilt vill understryka är att det beskrivna eller antydda målet så nära överensstämde med den kristna myten. Det är nästan alltid en total lycka, en fulländad harmoni, en förening av välstånd och belåtenhet, som möter i dessa ideologier och utopier; de människor som skall leva i det nya riket, efter besitt-

ningstagande av jorden, är förvisso intelligenta, skickliga, aktiva, men framför allt är de lyckliga på gränsen till omedvetenhet – det är en änglarnas värld som uppstår. Hos Hegel, Marx och många andra är anknytningen till schemat paradiset – syndafallet – frälsning tydligt markerad; då Marx talar om främlingskap som följd av äganderätt och klasskiktning och om den framtida värld, där gemenskapen är återvunnen och överflödet gör det möjligt för var och en att följa sina önskningar, är den religiösa förebilden – återföreningen med Gud – påträngande. Då det talades om att människorna ånyo skulle »bli sig själva», är detta en annan återspeglning av kristen mytologi.

Hur den världsliga framstegsläran växte fram har undersökts bland annat genom studier av predikningar och andra religiösa skrifter från genombrottstiden (särskilt 1700-talet; så Groethuysen och Tuveson). Man finner ofta en sammansmältning av kiliasm och utopism; det är svårt att skilja mellan Augustini Himmelska stad och det rike revolutionärer och reformatorer drömde om. Samtidigt som framstegstron i sekulariserad form slog igenom, upptogs den av kristna riktningar under anknytning till förut avvisade eller borttolkade uttalanden i Bibeln och hos kyrkofäderna.

I vad mån judendomens tro på ett Messiasrike av

denna världen inspirerat framstegstron, är också en uppgift att lösa. Framför allt Talmon har betonat den stora roll som judar – eller till kristendomen övergångna judar som Marx – spelade i 1800-talets radikala ideologiska tänkande. I vad mån judiska inflytelser framträdde tidigare i framstegstrons uppkomst är så vitt jag vet inte klarlagt, men sannolikt är den tro på ett gott och lyckligt liv i framtiden, som trots allt är vår tids mest universellt godtagna uppfattning, grundad på en förening av judendomens Messiasrike och kristendomens himmelska stad.

3

Leonard Woolf skriver i fjärde delen av sin självbiografi, att under hans tid världen och de enskilda människorna genomgått kriser och krig, upplevat förhoppningar och misräkningar som knapast i något annat skede av historien, i varje fall den senare historien. Han är född 1880 och kan kontrastera den relativa optimism som hans generation kände under ungdomen och några år framåt mot vad som sedan hände dem. Jag tror att han trots allt överdriver då det gäller mänskliga lidanden av mera påtaglig art. Vilken tid jag än läser om är historien en historia om elände, olycka,

desillusioner, om hur regimer och grupper pinat och förtryckt varandra och miljoner levat i skräck, sorg, förtvivlan och fysiska kval. Även detta är naturligtvis i viss mån en synvilla: Historien, liksom tidningarna, blir en sensationernas och smärtornas historia; tiderna av lugn och tillförsikt tar mindre utrymme, de bjuder inte på de växlingar och problem, som en skildring av händelserna, de stora händelserna och förändringarna, måste stanna vid.

Men att vår tid, i jämförelse med låt oss säga tiden 1648-1914 och alldeles särskilt tiden 1815-1914, omfattat sällsynt mycket av lidanden, krig och fara är inte gärna möjligt att förneka. Jag själv är född 1896 och alltså sexton år yngre än Woolf; jag levde några barna- och ungdomsår i den trygghet, om vilken Woolf talar. Det är jag tog studenten började Historien efter ett skede av vila och återhämtning sätta i gång i stor stil, med krig, revolutioner, omvälvningar, dödande, förslavande och ångest. Och efter all sannolikhet har ingen tidigare generation så mycket levat med i vad som hände, i varje fall i västerlandet, genom läskunnighet, tidningar och biografer, senare genom radio och television. Hundratal miljoner av dem, som inte i den egentliga stridslinjen dödats och plågats, har kunnat sitta

på parketten, för att dag efter dag, timme efter timme, följa med vad som händer.

Låt mig i några ord rekapitulera vad som skett sedan jag blev gammal nog att läsa tidningar med något begripande, om också i regel slarvigt och snabbt, delvis beroende på att de innehöll så mycket obehagligt. Före 1914 några år, då man åtminstone i Europa väntade på det stora kriget: då den ena krisen följde den andra – Marocko, Bosnien, Balkan – blev det för massor av människor något ostridigt att kriget måste komma; denna väntan bidrog, som många historiker betonat, till besluten om krig 1914, den bidrog också till att, som särskilt Freud beskrivit, de flesta människor i Tyskland, England, Frankrike tycks ha varit glada vid krigsutbrottet – äntligen hade det oundvikliga inträffat. 1914–1918 det första världskriget: tiotals miljoner dödade, däribland mellan 25 och 60 procent av männen under trettio år i en rad stora och små europeiska stater. Fredsslutet, av intellektuella grupper nästan överallt betraktat med kritik och misströstan. En tid av kris, ekonomisk och politisk. Sedan det korta skedet av uppgång och hopp 1924–1929, de tryggaste år min generation kan minnas. Ånyo världskris, arbetslöshet, diktatur, krigshot. Hitlerväldet, för dem som var med eller följde med utan förgiftning av mo-

ralen och känslan det, som Golo Mann skriver, mest förnedrande under hela denna epok; denna passivitet i fruktan och feghet, denna brottslingarnas upphetsning av slöddret, denna religionsföljelsearnas grymhet i nihilismens regi, var ett slag för förnuftstro och människotro som lever kvar som en svulst inom oss. Utrekningar i Ryssland, spanska inbördeskriget, Mussolinis aktioner, västmakternas undfallenhet. Andra världskriget 1939-1945, med ett ännu ohyggligare dödande än förra gången, med omkastningar, utrotningar vid sidan av striderna, förstörelse av helt andra mått än sedan århundraden. Så det kalla kriget, atomvapnet - omväxlande betraktat som rent skräckvapen, skyddsmedel och fredsgaranti - kriserna, som nästan varje år och ibland flera gånger om året gör hotet om det stora kriget aktuellt. De »små» krigen - ibland större än ett rejält krig för hundra år sedan - och de revolutionära processerna, med död och förödelse för miljoner. Uppkomsten av nya stater, maktspelet inom dem, maktspelet mellan dem, maktspelet - från de storas sida - om dem.

Jag vill inte hävda, att de flesta människor under dessa femtio år har haft det svårare än i andra skeden av nyare historia. Tidvis - och särskilt de senaste åren - har sannolikt mänskliche-

ten uppnått en maximal lycka, om man därmed menar det antal, absolut eller procentuellt, som lever utan ängslan för nöd, sjukdom, pina och grymhet. I tio eller femton stater, med låt oss säga mellan tio och trettio procent av jordens befolkning, är det utan tvivel så. Jag räknar då inte bara med vad jag kallar »de lyckliga demokratierna» utan också med åtskilliga andra länder; jag tvivlar exempelvis inte på att en rysk arbetare på landet och i staden i nästan alla hänseenden har det bättre än under tsardömet.

Jag är också medveten om att jag tillhör en privilegierad grupp inom ett privilegierat land, att jag i fråga om yttre villkor sannerligen inte har något att klaga över. Svenskarna har haft en långvarig fred, har större välstånd än något annat folk i Europa, är sammansvetsade genom en demokratisk, nationell och social gemenskap. Inom denna privilegierade grupp har jag själv haft det ojämförligt bättre än de flesta; nästan ingen känsla av social eller personlig mindervärdighet, bildning, framgång, hygglig och ständigt förbättrad ekonomi, och nu levande i vad som på rimliga skäl kallas en idyll, på en plats med bättre klimat och mera civiliserad befolkning än de flesta andra platser i världen. Jag kan till och med vara extra glad över att jag lever; i de flesta länder jag kän-

ner är det ordinärt för personer i min ålder att ha dött för länge sedan, främst i det första världskriget.

Vilken betydelse har denna omgivning – världsläget, händelserna, politiken – haft för mig och personer med liknande upplevelser och läge? Att med någon säkerhet göra påståenden av denna art är orimligt. Men spekulationer är tillåtliga.

Något ligger väl i Woolfs tanke, att människor under några generationer före första världskriget kände sig leva i större stabilitet och trygghet än de, som föddes låt oss säga 1900–1940. Men inte mycket. Denna känsla fanns sannolikt blott inom en liten del av världen och hos en liten del av människorna inom detta område. För de stora massorna i vad vi nu kallar utvecklingsländer kan inte gärna tryggheten ha funnits, inte heller bland de fattiga, utan någon hjälp vid arbetslöshet, sjukdom och hög ålder, i de mera utvecklade, de s. k. rika länderna. Det är möjligt att personer av min kategori, någorlunda lyckligt födda i någorlunda lyckliga länder, tidigare hade en trygghetskänsla, som framför allt berodde på att de hade det bättre än andra och trodde att världen skulle förbli ungefär likadan. Men jag tvivlar på dessa föreställningars betydelse i förhållande till andra; särskilt sjukdomarna, som innebar en ständig be-

skjutning av döden i alla åldrar, måste ha ingivit osäkerhet och oro.

Framstegstron säges ofta ha lyst över 1800-talet och ha bleknat under detta århundrade. Jag tror inte att det är riktigt, snarare tvärtom. Visserligen hade den världsliga framstegstron förr ett drag av naivitet, utopism och ideologisk kraft som den nu saknar; man byggde i hägnen av denna tro tankesystem, som påverkade många och som nu ter sig föråldrade och löjliga. Men den allmänna föreställningen, att det skall bli bättre och bättre, tycks mig överallt genomsyra debatten; olyckor, nöd, krig betraktas som störningar, som något absurt, som hämmar och snedvrider den »naturliga» utvecklingen. Denna oreflekterade, sällan preciserade och systematiska optimism färgar, tror jag, medvetandet hos oss alla; det skall bli högre välstånd, bättre samfärdsel, bättre omvårdnad, bättre i både de rika och de fattiga länderna – vad som händer i motsatt riktning är något galet, likt en sprucken bilring eller en naturkatastrof, något som man beklagar eller fördömer med irritation och en smula förvåning. Denna optimism – för att kanske begagna ett litet för starkt ord – finner stöd i den enormt ökade produktionen, i det ständigt fortgående besittningstagandet av jorden – och bitar av himlen – i de natur-

vetenskapliga upptäckterna och uppfinningarna; vad som varit utopi har tilldels blivit verklighet.

Samtidigt lever vi, synes det mig, i en mera utbredd och ständigt aktuell rädsla för missöden och katastrofer. Till en del är detta väl bara en konsekvens av optimismen, som med ovilja och ursinne måste se på hinder, rubbningar och hot. Men andra skäl till fruktan är uppenbara.

Ett sådant skäl – en anledning, inte en orsak, om man så vill – har jag redan berört: nyhetsförmedlingens utveckling. Den innebär inte bara att flera än förr på ett mera sensationellt och fantasieggande sätt än förr får reda på vad som händer i världen. Den innebär kanske framför allt att vi på ett helt annat sätt än tidigare upplever samtidigheten: vad vi ser eller hör händer just nu eller hände för en liten stund sedan, vi har inget försprång längre, vi är på platsen. Att läsa om händelser, hur ohyggliga de än må vara, i en historisk tid är sällan smärtsamt; vi står utanför, lidandet är redan utplånat, uppslukat av tiden, då vi läser om det; mycket få känner avrättningarna, de hopade liken på slagfältet, de eländiga barnen i gruvorna som något påträngande verkligt, även om en fasa för tusen år sedan är lika stor som en fasa just nu; tiden läker i den meningen alla sår. Tidningarna är svårare att uthärda, men det

är redan en tröst, en bedövning, att veta, att detta hände igår, för en vecka sedan, att det inte händer just nu. Men i vår tid händer det nu: knappast en timme eller en minut, ibland inte ett ögonblick skiljer oss från dödandet, förstörelsen, skräcken. – Jag vet inte om för mig de skillnader jag antyder är särskilt starka: säkert är att jag läser en bok om förfärliga ting för tio eller hundra år sedan med kyligt intresse – även om jag hoppar över scener med tortyr och avrättningar – att jag ser igenom en tidningsrelation med jämnmod och att jag i motsvarande fall avskyr radio eller television.

Det väsentliga är väl dock, att vi fått nya saker att vara rädda för, att orsakerna till fruktan för att – trots allt – det hela går galet blivit så mycket starkare. Jag skall inte försöka ge någon summering av skräckregistret utan blott stanna vid atombomben. Dess tillkomst lär på en punkt ha inneburit en nästan generell civilisering av mänsklig ideologi. Talet om krigets värde i och för sig – som en urvalsmetod, en stimulans, ett mandomsprov, en skola för modet – har försvunnit ur debatten. Ett mindre krig kan visserligen, av kännelser och retorik att döma, ses på detta sätt men bakom det mindre kriget anas det större, och inför atomvapnet tystnar romantiken.

Jag, och otaliga med mig, har sökt att mildra denna skräck genom skilda reflektioner. Varför är det så fruktansvärt att många dör på en gång, då alla skall dö? Är inte döden genom en bomb, som man inte väntar, att föredra framför de flesta andra dödssätt? Världen skall en gång förintast, varför inte nu? Är det inte för en av dödsfruktan besatt människa likgiltigt eller rent av tilltalande att många eller alla dör samtidigt?

Dessa metoder duger inte. Vi känner det som olidligt, att hundratals miljoner människor skulle dödas av andra människor. Till det som förföljer fantasin är att ett fåtal skulle sköta dödandet, att på en gång en rad stater, eller två stater, skulle förstöra varandra – eller åtminstone, som man beräknat, döda en stor del av varandras befolkning. Man flyger på morgonen från Detroit för att förintast Moskva och kommer hem till middagen till ett Detroit i ruiner. Kvantiteten i detta dödande slår enligt Hegels fras över i kvalitet; det blir något helt annat än att människor av våld, olyckor, sjukdomar och nöd dödas varje dag. Kanske är den rena skräcksynen det avgörande för oss – med syndafloden, Babels torn, världskrigsbombningarna som stöd för fantasin – kanske kan man i någon mån tala om en känsla av solidaritet med mänskligheten. Föreningen av optimism och

ångest präglar sannolikt våra generationer mer än tidigare.

4

Tron att alla människor och folk är likvärdiga, i någon djupare mening, synes helt ha slagit igenom inom den kulturkrets jag tillhör. Den har kanske sitt ursprung i eller betingas i varje fall till stor del av den kristna föreställningen om själar-
nas likställighet, att det enda väsentliga är att producera änglar för Guds rike. Den har skärpts och sekulariserats genom demokratiska ideologier, genom den antropologiska vetenskap, som raserat fördomarna om viktiga skillnader i intelligens, karaktär och moraliska möjligheter kollektiva grupper emellan – och mycket annat. För mig, liksom för de flesta jag känner, framstår denna tro som en väldig frigörelse. Att människor skall ha samma politiska rättigheter, att den enes »lycka» är lika värdefull som den andres, att samhällsgrupper, folk, »raser» nästan genomgående har samma anlag och förutsättningar, även om de befinner sig på skilda utvecklingsstadier, synes mig vara sanningar, vilkas uppnående och erkännande är den högsta vinning.

Men denna tro blir ett vacklande mellan mystik

och löst prat, om den bortser från, att vissa människor utifrån mera sekundära normer, som vi alla omfattar, har större värde än andra. Vi uppskattar en författare, en forskare, en politisk föregångsman mer än de otaliga, som inte uträttar någonting av liknande betydelse. Vi uppskattar intelligenta mer än dumma, goda mer än elaka, energiska mer än tröga. Då påven i dessa dagar välsignar de troende massorna i Portugal, ser de upp till honom med beundran eller dyrkan, även om de tänker på att han, liksom de, har som högsta mål att bli ängel i himmelen; de andliga och politiska ledarna betraktas av sina anhängare som mera värda än gemene man. Det vore överflödigt att framföra dessa självklarheter, om inte så ofta i resonemangen den tanken skymtade, att människovärdets grundsats borde leda till, att alla ansågs vara lika värda.

Samma tankegång kan tillämpas på folken, men här är det utvecklingsstadiet eller rättare den aktuella nivån som är av betydelse; olikheter i arvsanlag av nämnvärd relevans är, som vi lärt oss under de senaste årtiondena, obefintliga. Germanerna, som så ofta prisats av feltänkarna inom rasbiologin, var vildar i skogarna, då kulturer blomstrade i Kina, Mellanamerika och kring Medelhavet; de mest primitiva stammarna kan på några

årtionden nå samma läge som vi nu har. Detta hindrar inte, att jag anser att Sverige nu står högre än Uganda, att Europa just nu är överlägset Afrika – och att jag håller på, mest värderar, det »högre», det »överlägsna».

En invändning mot denna tankegång – som, tror jag, behärskar nästan alla, men som en del skäms för – är att det inte finns något högre eller lägre, något överlägset eller underlägset. Nej, självfallet är värderingar inte verklighetsomdömen, det är vi ense om. Men vi är också, i nästan alla folk och kulturgrupper, ense om den värdering som jag nyss antytt – om värdet, exempelvis, av bildning, god sjukvård, kommunikationer, teknik. En annan invändning – gammal hederlig konservatism, som stundom i ren okunnighet tror sig vara radikalism – är att folken vill bevara sin »egenart», att de vill förbli sådana de är. För några grupper gäller detta och har än mera gällt; det var de mest obildade och fattiga, som under aristokraternas och prästernas ledning stred mot den franska revolutionens idéer, det finns säkert i Kongo och Nigeria gammaldags folk, som under hövdingar och präster är förbittrade över maskiner, skolor och andra nymodigheter. Men den opinion, som handlar och leder, är inte sådan, och dess strävanden är att skapa de »västerländs-

ka» värden, vilkas innebörd jag antytt. Allt detta behöver naturligtvis inte innebära, att man i den stora värderingsgemenskapen underkänner alla gamla särdrag och traditioner.

Jag har skrivit detta som inledning till en motivering för den starkaste känsla jag under senare år haft när det gäller läget och utvecklingen i världen. Det är känslan för Israel. Den uppstod då jag på allvar började studera zionismen och den nya stat den format, då jag genom besök i Israel och framför allt genom att följa dess öden blev medveten om det stora som skett och skedde i denna lilla kustremsa vid Asiens rand. Då jag skriver detta, i juli 1967, har under månader händelserna kring Israel fyllt våra tankar; vi har ofta sagt till varandra att livet är besudlat, gement, förkastligt – mer än genom något annat i vår tid – om inte Israel får leva. Jag har många gånger skrivit om denna känsla för Israel, men jag kan inte skriva en bok på sommaren 1967 utan att söka med några ord klargöra vad jag känner och varför jag känner så.

Några motiv spelar säkert in som utifrån mina allmänna värderingar ter sig irrationella. Jag började, som de flesta i min ålder i Sverige, min läsning med biblisk historia; vad som hände i

Palestina för tusentals år sedan stod tydligare framför mig i barndomen än vår egen äldre historia, som vid varje jämförelse syntes torftig och glanslös. Namnen i Palestina har ett skimmer, som påverkar upplevelsen och bilden av landet. Ingen annanstans har för mig sådana stämningar av ömhet och närhet, och samtidigt av något fjärran och tidlöst, brutit fram ur traditionen.

Judarnas lidanden och framför allt vad som hänt dem i min tid är också ett motiv av denna art. Att miljoner judar torterats och dödats i ett civiliserat land måste för min generation vara det mest förnedrande som vi vetat om, något som – i någon mån – kan och måste gottgöras, även om vi är väl medvetna om att ett folk inte är en personlighet, att man inte kan straffa eller belöna ett folk som en enskild människa. För judarna själva tror jag att vad som hänt dem givit något annat och större – ett slags överlägsenhet inför ödet, de vet att man *kan* gå igenom någonting så fruktansvärt utan att förstörelsen, den slutgiltiga kapitulationen, kommer.

Men vad som ytterst bestämmer min känsla är inte sådana motiv. Det är motiv som är rationella utifrån mina värderingar i samtidens politik. Då jag läser om hotet mot Israel, om att det, som arabpropagandan upprepar, skall »förstöras», »ut-

plånas», »förintas», beror min känsla för de hotade och min skräck inför hotet främst på att jag ser det unga Israel som världens blomma, som det bästa och skönaste som uppstått och finns i vår tid.

Den judiska nationalism eller samhörighetskänsla, som skapat Israel, innebär en längtan, bevarad under årtusenden i förskingringen, att återvända till vad man ser som det förlorade hemmet. Men den är framför allt något annat och högre. Den är en kallelsenationalism, som ser det nya Israel som ett steg mot bildandet av ett gott rike, ett Messiasrike av denna världen. Den syntes som här formats är enastående i vår tid. Ett folk, som lever under hägnet av uråldriga traditioner och drömmar, men vars passion är att med alla arbetets, tankens och teknikens krafter bilda en ny gemenskap enligt värderingar som är våra egna. En rationalism, driven till sin spets, förenad med hängivenhet för mål, som innebär att människor skall få lycka och frid.

Blott två linjer i vad som vunnits skall jag beröra. Ett av vår tids stora syften är att stödja och hjälpa underutvecklade länder och folk. Israel har här gjort ojämeförlikt mer än något annat land. Det har mottagit mer än en miljon människor från länder som bjudit dessa judiska grupper elände,

förtryck, obildning, hårdhet. Det har uppfostrat dem, disciplinerat dem, givit dem bildning, tro och hopp, på otroligt kort tid givit dem välstånd och kultur. Medan Amerika på sin tid hälsade invandrarna välkomna utan att ta ansvar för dem – de förblev länge ett proletariat i ett rikt land – har Israel känt sig ansvarigt för deras utbildning och ekonomi, utvecklat deras självkänsla, omformat deras syn på sig själva och världen. De araber, som efter den stora, av arabstaterna propagerade flykten 1947–1948 stannat i Israel, har fått medborgerliga rättigheter, en utbildning och en ekonomisk ställning, som motsvarar det israeliska genomsnittet och är ojämförligt högre än i någon arabisk stat.

För mänskligheten är det ett ideal och tillika ett problem att förena ett stort mått av kollektivism med demokrati och att tillika göra människorna mera jämlika, i fråga om bildning, sociala relationer, ekonomi. Ingen stat har kommit så långt på den vägen som Israel. En kollektiv äganderätt – genom staten, fackföreningarna, andra gemenskaper – som omfattar omkring 60 procent av all egendom, förenas med politiskt lika-berättigande och medborgerlig frihet. Här finns också en jämlikhet utan motstycke; den ekonomiska likställigheten har minskat något sedan de

första åren, men den är fortfarande större än i något annat land, och upprätthållandet av denna jämlikhet är ett gemensamt mål. Produktionen har drivits med en energi och en effektivitet, som lett till utnyttjande av naturtillgångar, vilka varit oanvända sedan årtusenden; hjälp utifrån behövs ännu, men för varje år stegras de egna insatserna.

Det är naturligt att många var tveksamma och misstroga inför staten Israels bildande. Nu finns inte skäl till denna tvekan, denna misstro. Israel har blivit föregångslandet framför andra. Det har hunnit ett gott stycke på den väg vi vill gå men har så svårt att finna. Det är en spirande idyll, som är hotad; utan ett inslag av osäkerhet och hot hade kanske denna idyll inte spirat, men detta är sannerligen ingen anledning att värdera den mindre. Det passionerade, fredliga, rationellt verksamma och hängivna Israel har blivit en bit av oss själva, av våra drömmar, det måste leva.

5

I detta skede av ålder, skymning och bevarad intensitet lever kärleken, kärleken till en enda, kvar som kärnan i allt. Det erotiska draget viker tillbaka, naturligtvis, men det försvinner inte, det stannar som ett inslag i passionen, upptagenheten,

koncentrationen kring denna enda människa, det ger ögonblick av ro. Jag tycker mig aldrig förut så starkt ha känt denna besatthet. Det beror väl på ensamheten, med resorna som pinande och eggande avbrott, på vissheten att tiden är kort och dyrbar, att vi snart inte skall veta om varandra, vara främmande som stenarna därute i trädgården. Jag tycker att hon är vackrare än någonsin, jag ser och drömmer om hennes leende, som är ljust och lyckligt ännu, kanske med ett stänk av trötthet, av erinran om vårt läge.

Jag måste brodera en smula på detta för att göra det klart. Ett inslag är kritik, irritation och ständigt oroligt iakttagande. Är tonfallet äkta, varför denna nyans av likgiltighet eller ovänlighet, hur kan jag själv bli kylig, förebrående, sårad, tvivlande? Det är sällan spänningen släpper. Orden, ansiktsuttrycket, rörelserna iakttas, analyseras och värderas. Det är en ständig rannsakan, med två anklagade och kronvittnen – i nio fall av tio är det jag som blir dömd, som måste ängslas och ångra. Besökare talar om vår frid; ibland tycks det mig obegripligt att jag kan leva dag efter dag, år efter år, i dessa förväntningar, observationer, upphetsningar och avspänningar – allt är ju drama, konflikter, ängslan, försoning, strålar av ljus och lycka, inte en dag av stillhet. Det ständiga

trevandet efter harmoni har sina speciella vanskligheter: »är du inte glad», »har jag sagt något galet», »varför har du inte talat om det förut»?

Ibland påminns jag om vad jag läst kring mystikernas sökande efter Gud. Den heliga Teresas kamp, med alla segrar och nederlag, alla dessa framsteg och återfall, hela denna långrandiga och tjugatiga kedja av tomheter, uppgörelser, förhoppningar, förtvivlade stunder och glimtar av det sökta kan bli en erinran om att så hemsk och underbar är kärleken. Men, som tron alltför väl erfor, även kärleken har sin acedia, då man slappnar, inte orkar längre, blir död i själen – med den bittra och ändå sköna vissheten att livet kommer åter, att det måste komma åter.

En dagbok i den genren skall jag inte försöka. Den skulle bli förljugen, inte så mycket av oförmåga till uppriktighet utan därför att själva inriktningen på iakttagelse och skrivande skulle göra om verkligheten – och dessutom bleve det hela för ledsamt och för monotont upprepande, även för mig själv.

Ett par episoder från de senaste åren kan kanske däremot illustrera. Jag är på resa och skall vara borta några dagar. Plötsligt blir tanken att många timmar, att hela nätter av ensamhet står framför mig outhärdlig. Jag kan inte läsa, inte

skriva, jag kan prata med vänner men liksom genom en dimma av överklighet. Jag ringer hem, rösten lugnar mig, hon är – det är min lycka – trots allt tryggare än jag, upptagen med sina bestyr, det är bara mig mardrömmen gripit och då går det att uthärda den. Och så är mardrömmen, denna stegring av längtan till skräck, borta för några timmar, kanske för dagar.

Vi reser från Pompeji till Neapel. På ett ställe måste man byta tåg. Gerd skyndar upp på det väntande tåget, jag kommer för sent efter, tåget går. Om några minuter går ett annat tåg, och jag får plats på det. Jag talar på en blandning av franska, engelska och tyska, med ett par ord av italienska, om vad som hänt. Människorna omkring mig är oändligt snälla, de skrattar inte åt min fasa utan tycks dela den, alla vill hjälpa mig; tio passagerare står kring mig och förklarar, att vi är återförenade om tjugo minuter, konduktören går ut på en station och telefonerar till den lilla slutstationen i Neapel, återvänder och lugnar mig. Strax är jag framme, hon står på perrongen, det hemska är borta och glädjen där.

I Bern på undersökning av mina ögon. Jag är där klockan 5, det är god tid, säger läkaren, till mötet med Gerd på järnvägs Perrongen strax efter 7. Undersökningen är inte plågsam, men lång och

uppdelad i skilda moment, som eggat otåligheten. Först förstoring av pupillen; den skall ta en kvart men tar 40 minuter; nunnan som vaktar vill ha än mera tid, men godkänner mig, då jag säger att jag eljest går genast. En yngre läkare som gör en observation är tveksam; än en gång hotar jag, framför lampan i mörkrummet, att gå genast, och hon viker motvilligt. Nya detaljer, ny väntan, nära halv 7 kommer överläkaren, min ordinarie läkare, som jag också fått vänta några minuter på. Jag måste ha sett konstig ut, den sträve professorn ler och pratar lugnande, beställer en bil innan han ger sin korta diagnos. Jag är på perrongen i god tid, men det tar några minuter innan vi finner varandra: gråt och glädje.

Men denna spänningsfyllda resa genom slutet av vårt liv och vår gemenskap har stunder av lycka som är nya för mig. Ibland viker spänningen. Vi känner oss uppleva kärleken i dess renhet. Den är ömhet, sällhet och stillhet. Vi är trygga, den totala friden är hos oss, och ändå lever vi, vet att vi är lyckliga. En idyll, en salighet, som skils från döden genom att ett ljus av medvetandet är kvar. Det är hålet i tiden, änglarnas värld.

OM DÖDSFRUKTAN

I

Att döden, när den kommer nära, när den är ett omedelbart hot, av nästan alla människor ses med fasa, synes mig obestridligt. Våra reaktioner inför vår egen och andras situation, hela vårt sätt att tala och tänka om saken klargör, att det förhåller sig så. Människor som lever sorglöst och tanklöst blir förfärade, då de står inför dödsrisken, då en läkare talar om för dem, att de lider av en allvarlig sjukdom. Även då de är gamla, ehuru inte helt omtöcknade, blir de skräckslagna som inför en avgrund; ofta tycks de inte ha trott riktigt på döden, sin egen död, förrän den kommer så inpå dem, att det är omöjligt att blunda eller glömma. Vi andra, som ännu är friska eller åtminstone inte dödligt sjuka, känner eller uppträder mot de dömda och i samtal om dem på ett sätt som svarar mot de dömdas ångest. Vi är kanske inte alltid medkännande, naturligtvis, ofta är vi likgiltiga och kanske skamset skadeglada, ty andras död är dock en liten framgång, en liten seger för de överlevande – det är endast vår egen död, det egentligen gäller. Men vi beklagar,

vi söker trösta, vi känner en pina inför lidandet intill oss; vi utgår från att den dömda drabbats av det värsta som kan hända en människa. De överskylande, avledande orden använder vi, inte bara då det hör till ämbetet att mildra den stora omvandlingen – vi vet dock att den bästa trösten är ett lögnaktigt »jag tycker inte du ser så dålig ut», »jag är säker på att du klarar dig», »gå till dr X i stället, han har hjälpt många».

Vår diskussion om brott och straff präglas av samma hållning. Bland de onda yttre handlingarna står mordet i en klass för sig; här gör skepticismen och värdenihilismen halt, även om självfallet psykologiserande och därmed en smula överslättande förklaringar är på sin plats och många uppfordras att tänka, att »detta kunde också jag i ett visst läge ha gjort» – en tanke som skall överbrygga klyftan mellan den godhet vi vill tro oss äga och den avsky vi känner. I bättre deckare är mord nödvändiga; annars uppstår inte den spänning vi vill ha. Dödsstraffet avskaffas i land efter land, därför att det är så hårt; talet om att man riskerar att döma en oskyldig eller att ingen kan förpliktas att ta en annans liv vore utan mening, om inte döden betraktades som det över allt annat fruktansvärda.

Självmondsstatistiken bekräftar hur okuvlig livs-

viljan är hos nästan alla. Antalet, som frivilligt ger sig döden, är överallt försvinnande litet, hur eländigt man än lever. Debatten om självmordets sociologi från Masaryk och Durkheim till våra dagar bygger på obetydliga variationer, så obetydliga, att många anser det rimligare att diskutera statistikens svagheter eller att hänvisa självmordsproblemet till psykiatrin. Det sägs, att livet ofta är ohyggligare än döden. Men i praktiken tycks det inte vara vanligt att så känna. Folk lever utfattiga, blinda, invalidiserade, i koncentrationsläger och på galärerna, men leva vill de allra flesta. Denna okuvliga livslust låter Viktor Rydberg Maecenas uttrycka.

Döden? Han är min fasa.

Hellre än döden kvalfullt liv!

Mina händer och fötter skälva,

mina höfter svikta,

mina tänder skallra,

bölder hölja mina lemmar,

spika mig på korset,

men låt mig leva på korset!

Detta citat antyder vad jag främst menar med dödsfruktan, den dödsfruktan som jag känner och vill söka belysa. Det gäller inte ångest för de plågor, som ofta föregår döden, eller för själva

dödsögonblicket; för övrigt förklarar många läkare, att själva upplevandet av döden, de sekunder då man dör, innebär en lättnad efter den kamp man utstått. Vad jag menar är fruktan inte för döendet, utan för att en gång vara död, för att jag med min verklighet och min värld skall utplånas, försvinna. Denna ständigt förföljande skräck, en skugga, ett hot bakom allt annat, har funnits för mig så länge jag minns, naturligtvis starkare under vissa skeden, koncentrerad till ohygglighet i vissa ögonblick. Den värsta, snabbt förbiilande formen är då jag ser mig själv falla ned i en oändlig brunn, ett djup utan botten, men i regel förnims skräcken utan konkretion, som en skräck blott för intigheten.

Den akuta, överväldigande, »tokiga» dödsfruktan känner jag bara några gånger om året, litet oftare då jag blivit gammal än förr. Då jag skriver detta, är den mig nästan främmande. Att skriva förutsätter för mig ett mått av distans, lugn, jag kan nästan säga belåtenhet; i passion och förtvivlan har jag skrivit blott vid få tillfällen – några kärleksbrev och möjligen några sidor i mina memoarer. Jag skall ta upp ett par exempel för att belysa vad jag menar med dödsfruktan, utan yttre fara i ordets mest egentliga bemärkelse.

För något år sedan läste jag Simone de Beauvoirs »Une mort très douce». Jag gick till läsningen som till en besvärlig plikt; jag var rädd att bli alltför upprörd. Men denna minutiösa, skarpa, kyliga skildring av moderns död tycktes inte beröra mig särskilt starkt; jag läste lugnt, med beundran för precisionen, kritisk inför vad jag ansåg vara brist på inlevelse och engagemang hos författarinnan. Men några dygn senare hade jag en mardröm, som ännu förföljer mig; möjligen var drömmen också inspirerad av Capotes »Med kallt blod». Jag var livdömd och skulle dödas följande dag. Min hustru och jag satt tillsammans i skräck; hon talade tröstande till mig men skulle tydligen själv leva kvar. Så kom ett meddelande att döden (om det var avrättning eller ej vet jag inte) uppskjutits. Vi blev först svindlande glada och sedan i stillhet lyckliga, tysta och innerligt förenade. Litet senare kom insikten att dödsdomen var uppskjuten blott på en dag. Skräcken kom tillbaka starkare än förut. Förintelsen stod framför oss, förtvivlan kunde inte beveka, det fanns ingen utväg, intet förbarmande. Jag vaknade i ångest, efterträdd av glädje över att det varit en dröm. Men ångesten kom tillbaka: det var ju ingen dröm, inte bara en dröm, vi var livdömda och väntade på verkställigheten. Drömmen hade

givit mig en konkretion, en skärpa åt verkligheten, som jag inte trodde mig ha upplevt tidigare. Att leva som om inte döden var inpå oss var under några dagar omöjligt.

Förra vintern under en kort resa fick jag en liknande chock av insikt om det självklara. Jag kände som ofta resan som en ljus flykt; vi gömde oss en kort tid för verkligheten, vi fick permission, vi skulle smaka stillhetens fulländning. Så en morgon slog det mig, som om jag förut inte hade haft en aning om det, att vi en gång snart skulle skiljas. Vi skulle inte finnas, inte veta om oss själva och varandra, inte ha ett minne av ått vi levat. Det kändes som om jag gjort en upptäckt, som förstörde vårt liv – det enda verkliga var att i skräck se mot det oundvikliga, att vändas och skrika. Denna skräck, som några minuter var den enda stora sanningen, bytte som alltid gestalt, blev dröm, skugga, ängslan inom det ordinära stängslet. Just nu är jag rädd för att känna skräcken igen, men jag känner den inte, den står och väntar.

Jag har träffat endast några få människor, som säger sig känna ungefär detsamma som jag. En av dem, den kanske mest »sakkunnige», var antropologen Bronislaw Malinowski; för över trettio år sedan – omkring tio år före hans död –

fann vi varandra i ett nästan förtjust utbyte av erfarenheter. Malinowski försäkrade mig, med stöd av uppgifter från gamla människor, att den »äkta» dödsfruktan jag här närmast talar om, skulle försvagas med åldern; dödsskräcken skulle bli sliten och nött som alla andra känslor. Jag tycker inte, att detta stämmer i mitt fall, och jag är nu 71 år gammal. Men kanske har en viss förskjutning av ångesten inträtt. Den länkas ständigt samman med tanken att döden närmar sig och blir mera än förr en fråga om hur lång tid som står kvar; detta innebär ingen lindring, snarare tvärtom, men väl en omläggning av vad jag kan kalla koncentrationslinjen, en sammansmältning av rädslan för döden och rädslan för den djupa ålderdomen. »Jag vet icke, om jag älskar eller hatar livet; men jag hänger fast vid det med hela min vilja och alla mina begär. Jag vill icke dö. Nej, jag vill icke dö; varken i dag eller i morgon, varken i år eller nästa år.» Så skriver Hjalmar Söderberg i »Historietter» – här finns en antydning om vad jag menar med förändringen i känslan, då döden kommer närmare, då den tid som återstår *måste* kunna räknas i få år.

Vad jag har skrivit om dödsfruktan i mina memoarer och framför allt ett par intervjuer med mig om saken i TV har lett till att många obekanta skrivit till mig: 50-60 brev efter ett framträdande i TV, medan några få hör av sig, då jag talar om demokrati och diktatur, avideologisering eller socialisering. Detta visar naturligtvis inte, att döden för något större antal lyssnare är ett brännande problem; möjligen tyder det på att folk som tänker på döden är relativt upptagna av saken och har ett behov att meddela sig.

Flertalet brev är skrivna av religiösa personer, som vill omvända mig och klarlägga, att min föreställning om dödens slutgiltighet är felaktig. Ofta är breven, uppenbarligen i regel skrivna av s. k. obildade människor, rörande i sin önskan att trösta och övertyga. Man talar om sin egen ängslan och hur den mildrats eller övervunnits genom tro på den kristna läran om ett evigt liv. Man citerar bibelspråk och försöker sig på en bevisning om ett liv efter den fysiska döden: varför skulle Gud ha skapat människorna om de skulle förintas, varför skulle Jesus ha offrat sig för en mänsklighet utan framtid i en bättre värld? Den himmelske fadern väntar på oss, och i hans famn skall vi finna ro och trygghet. Personliga erfaren-

heter eller fantasier används som argument. En kvinna har efter en svår operation hört en »underbar musik»; sedan dess kan »ingen ta ifrån mig den tron, att döden ej är något ont, och jag vet att jag kommer att hitta den förklungna melodin åter». En annan kvinna – flertalet brevskrivare är kvinnor, i regel gamla – har från år till år känt vissheten om ett evigt liv starkare; hon försäkrar mig om en härlig framtid på andra sidan.

Några punkter i dessa brev har förvånat eller åtminstone särskilt intresserat mig. Skribenterna uttrycker sig ytterligt vagt om livet efter detta. I min barndom hörde jag talas om det eviga livet i himmelen som ett slags trivsammare jordeliv, i brev överväger de allmänna beskrivningarna av ett behagligt tillstånd, man kommer från mörker till ljus, man möter faderns välkomnande armar; »det är ljust framför», skriver en gammal kvinna... »Själv är jag snart 80 år, och tror och vet att jag av nåd ska få vara med i den skaran, som sjunger Guds lov i evighet.» Antagligen förutsätter de skrivande, att jag måste omvända mig till en sann tro för att bli delaktig av det lyckliga livet ovanefter. Men detta framhävs sällan som en huvudsak, och antydningar om att jag i annat fall kommer till helvetet är nästan obe-

fintliga. Jag citerar ett brev, som innehåller ett ganska stillsamt helveteshot: »När ni blir kristen skall denna ångest för döden försvinna, tala om det för Eder hustru och Eder vän... då har ni allesammans en underbar framtid att gå till mötes och Evigheten kommer att stråla av ljus, tänk att få tillbringa Evigheten i Himlens sköna, underbara land och slippa att komma till Helvetet, där ångesten aldrig kommer att taga slut, där man i evighet får ångra att man inte lydde Guds mening när man levde här på jorden.»

Vänligheten, medkänslan, hjälpsviljan i dessa brev har varit större än jag skulle väntat mig. Det finns några irriterande undantag, kanske tillfälligtvis härrörande från personer med en viss grad av bildning eller åtminstone utbildning. Att inte tro på ett evigt liv sägs vara en sedan länge vederlagd villfarelse, man hänvisar till de troende naturvetenskaparna, som alltid får uppträda som religionens kronvittnen, man förolämpar och hotar på en gång. Men dessa på en gång ondsinta och dumma brev är ytterligt få i jämförelse med de godsinta och gripande, vilkas oskuld och bibliska enfald inte har något att göra med den dumhet, som kommer till sin fulla rätt först vid något mått av intellektuell träning.

Någon enda gång har jag irriterats av en hot-

full ton. En episod har ett drag av trist komik. En dam sökte upp mig för att lära mig tänka om. Hon hade vid två tillfällen fått befallning från ovan att omvända en person; det första tillfället hade hon försummat och vederbörande hade dött strax efteråt, nu gällde det mig och hon var angelägen att inte komma för sent. Hennes religiösa propaganda var mig likgiltig, men plötsligt kom min vidskepelse med i spelet: menade hon att jag skulle dö snart (liksom den tidigare patienten) därför att hon fått order att uppsöka mig? Min idiotiska rädsla drev mig till ursinne och jag frågade om hon ville hota mig; i stället för att angripa min vidskeplighet svarade hon, att då hon nu fått tillfälle att varna mig, fanns ingen risk för att det förut berörda fallet skulle upprepas. Jag befann mig alltså inte i farozonen, och något akut anfall av dödsångest kom inte efter besöket.

En helt annan sorts brev är de instämmande och tacksamma. De är inte så många, men de har glatt mig, kanske mindre som bevis för att jag gjort några människor nytta än därför att jag känt mig mindre ensam. Det tycks finnas åtskilliga, som blir en smula förlösta, då någon person med litet auktoritet säger sig känna vad de själva känner men är generade att tala om. Ett tackbrev efter en TV-sak: »Mina vänner ringde och sa

att de kände sig hjälpta, tröstade, inte så ömkliga längre, när en person vågade tala om att han var rädd, både för döden och för åskan.» Ett av de mest förstående brev jag fått i ämnet är från en ung läkare, som jag inte personligen känner. »Detta brev till Er dikteras av mitt behov att meddela mig angående de ting, som är viktigast för mig. Jag tillhör de olycksaliga andar, som hyser aversion mot faktum att det egna jaget en gång skall upphöra. Upplevelsen av detta förhållande är synnerligen olustbetonad, nästan outhärdlig. Grundtonen är *förtvivlan* och ödslighet, men där finns alltid ett inslag av skräck, mer eller mindre starkt uttalad vid olika tillfällen. Jag säger ofta till mig själv: Så här förfärligt har jag aldrig tidigare upplevt tanken på döden.»

De brev jag fått i dödsfrågan synes mig i allmänhet vara mera väsentliga än debatterna om saken i några tidningar och tidskrifter de senaste åren (Dagens Nyheter, Idun-Veckojournalen, Svenska Dagbladet). Jag har nästan alltid intrycket att aktörerna i dessa offentliga debatter klär ut sig för att verka presentabla, att de mobiliserar en intellektuell och litterär fraseologi som mera döljer än klarlägger vad de menar. De är inte förljugna, det påstår jag inte, men de är generade och söker vara tillbörligt djupsinniga.

Jag slutar detta avsnitt med att delvis citera två brev. Det ena uttrycker med sällsynt renhet och enkelhet hur dödsfruktan känns eller kan kännas.

Jeg har fået lyst til at skrive til Dem, efter at jeg har set Deres udsendelse i dansk T.V. Da fandt jeg ud af, at jeg i hvert fald har een lidelsesfælle, nemlig Dem.

Jeg er en ganske almindelig pige på 20 år, der ikke er særlig intelligent eller belæst, og jeg har haft mægtig svært ved at udtrykke mig overfor andre om min såkaldte »dødsangst».

Det är ikke så forfærdelig lang tid siden jeg oplevede det første gang. Jeg var gået i seng, og lå bare og lod tankerne svirre, pludselig fandt jeg ud af, hvis man kan sige det på den måde, at jeg engang skulle dø, og udslettes komplet, simpelthen ikke være til mere. Det var den mest forfærdelige fornemmelse jeg nogensinde har haft. Jeg *vil* ikke, blev jeg ved med at gentage, jeg styrtede op på gulvet og græd og snakkede med mig selv, og blev ved med at tænke, at *det* ville i hvert fald ikke ske for mig. Siden dengang har jeg haft denne angst ret ofte. Jeg har prøvet at forklare og fortælle om min angst for min forlovede, der imidlertid ikke rigtig har kunnet forstå hvad jeg mener. Da så jeg så Deres program annonceret, aflyste vi en fest, og sad så spændt og lyttede til Dem. Hvert eneste ord De sagde, under den alt for korte udsendelse, var til punkt og prikke hvad jeg følte, jeg tror, jeg sagde »ja» efter hver sætning De kom

med. Min forlovede fortalte, at han aldrig havde følt noget lignende, og alle de mennesker jeg har prøvet at tale med om mit »problem» har ikke rigtig forstået hvad det var jeg mente, sikkert fordi jeg synes det är vældig svært at forklare. Jeg har skrevet (før Deres udsendelse) til et meget omtalt dansk psykolog-ægtepar, men heller ikke de fattede rigtig noget af det jeg følte, og som jeg så gerne ville have nogen til at forstå. Jeg var næsten begyndt at tro, at jeg var lidt »småskør», da jeg så professor Tingsten (som jeg aldrig før havde hørt om, undskyld!) i fjernsynet, og nu ved jeg da, at i hvert fald een har det som jeg.

Er det da så ualmindeligt at føle denne frygtelige angst? Jeg var begyndt at føle, at der ikke var noget som helst ved nogenting mere, men efterhånden har jeg fået bekæmpet mine tanker hvis jeg mærker, at de begynder at dreje ind på det for mig så uhyggelige område. Men det sker så hurtigt, lige pludselig er man midt i skærsilden, og det er umuligt for mig at stoppe mine tanker når jeg først er kommet så langt.

Kære professor Tingsten, jeg ved i grunden ikke rigtig hvorfor jeg skriver til Dem, jeg ved det er lidt nævenyttigt at trænge mig ind på den måde, men jeg er simpelthen så glad over at finde en der har haft og har det på samme måde som jeg. Jeg havde ellers trøstet mig med, at den slags gik over med alderen, men det hænger altså fast ved en, kan jeg forstå af Dem.

Hvad i alverden gør man? Hvad har De gjort? Det er mig komplet umulig at give mig til at tro på noget.

Hvis De er kommet så langt i mit brev, siger jeg

Dem tak for at De »hørte» på mig. Det kan være vi mødes i et evigt liv!!

Den unge läkare, som jag nyss berörde, gav mig i sitt brev en beskrivning på dödsfruktan i dess mest extrema gestalt.

En enda gång har jag träffat en människa med samma tröstlösa upplevelse inför döden. Det var en av mina patienter... en äldre folkskollärare, som kollegerna givetvis avfärdade som en »senil psykos» trots att det inte fanns minsta tecken på hjärnskada eller intellektuell nivåsänkning. Han hade stelnat i ångestladdad, handlingsparalyserande depression och var sålunda betydligt sämre därän än jag. Han var utan uppehåll anfäktad av tanken på förintelsen och var svår att distrahera, upplevde sig själv som en dödsdömd fånge, som väntar på elektriska stolen, dock utan att veta klockslaget för domens verkställande, bara att fristen är kort. Atombomber, världskrig, svält och annat elände bekymrade honom föga, det kunde ju på sin höjd bara påskynda exekutionen.

3

Tidigare frågade jag ofta personer, som jag kände väl, om de tänkte på döden och var rädda för den. Mitt intryck, som jag redan nämnt, var att endast få av mina bekanta var upptagna eller ens

intresserade av frågan; en dödsfruktan, liknande min egen, syntes att döma av dessa samtal mycket sällsynt. Jag misstänker att åtskilliga av dem jag frågade var obehagligt berörda av att saken togs upp; dels är döden för många omgiven av ett tabu, liksom intima sexuella erfarenheter och känslor, dels söker man tränga bort sådana tankar, därför att de inger obehag. Min far var, tyckte jag mig märka, starkt upptagen av dödsfruktan men talade inte öppet om den, några av mina närmaste, särskilt min hustru, tycks vara lika engagerade som jag själv.

I maj 1967 anordnade Svenska Institutet för Opinionsundersökningar (SIFO) på uppdrag av Sveriges Radio en intervjuundersökning i frågan. Ungefär två tredjedelar av de tillfrågade sade sig sällan eller aldrig tänka på döden; endast omkring 10 procent deklarerade stark eller »ganska stark» dödsfruktan. Relativt utbredd var dödsmedvetenhet och dödsfruktan bland kvinnorna samt inom de lägsta och högsta årsklasserna (vilket kan sammanhånga med å ena sidan intrycken av konfirmationen, å andra sidan att åldern aktualiserar dödstanken). Någon avsevärd skillnad i dödsfruktan tycktes inte föreligga mellan dem som trodde på ett liv efter detta och dem som såg döden som en total förintelse.

Inte minst det sistnämnda förhållandet gör att undersökningens resultat synes mig vara av begränsat intresse annat än som bevis för att döden inte i högre grad sysselsätter flertalets fantasi; frågorna besvaras osäkert eller lättvindigt därför att de ligger utanför de områden, som människorna är upptagna av. I samma riktning pekar de starkt skiljaktiga resultat, som kommit till vid olika opinionsundersökningar om tron på ett liv efter detta. Enligt en undersökning av år 1957 skulle 53 procent tro på en himmel efter döden (34 procent på ett helvete) men blott 29 procent trodde på den kristna dogmen om en uppståndelse efter döden – hur detta går ihop är svårt att förstå. Undersökningar 1959 och 1965 gav helt andra resultat, kanske beroende på att frågorna var något olika formulerade; vid det förra tillfället sade sig 28 procent tro på en himmel, vid det senare sade sig 41 procent tro på ett liv efter detta. 1967 års undersökning tycktes visa, att 20 procent sade sig vara övertygade om att det finns ett liv efter döden och 23 procent ansåg detta troligt. Det kanske konstigaste resultatet av alla är att endast 9 procent sade sig tro på ett liv efter detta, i vilket de skulle minnas sitt föregående liv på jorden. Enligt dessa uppgifter skulle tron på ett liv efter detta alltså i regel inte innebära, att man

i detta liv mindes det föregående – man skulle alltså bevara livet men inte sin identitet, vilket verkar nonsens i detta ords egentliga mening (någon tro på själavandring som förklaring lär man inte kunna räkna med). Suddigheten i de föreställningar som här redovisats är väl begriplig, men den är för stor för att en närmare analys av frågor och procentsiffror skulle vara lönande.

4

I litteraturen är tanken på att dö, i motsats till tanken på döendet, mera närvarande än i vardagslivet. Det är huvudsakligen denna tanke som präglar den äldre diktning vilken ingående och nyanserat skildrats i Carl Fehrmans stora arbete om »Diktaren och döden»; senast har motivet, vad angår några moderna författare, tagits upp i Reidar Eknens »En sällsam gemenskap». Naturligt är att denna diktning övervägande består i försök att desarmera döden genom att förklä den. Döden blir en ljuv sömn efter lidandet och mödorna, en skön kvinna, som bjuder »välkommen till sängs». Förgängelsetanken blir en krydda, som till extas och mystik stegrar kärlekens vällust och lycka. Döden blir en storhet, en hjälte, och att strida med den och besegras av den blir ett ädelt drama.

Döden byltas in i vackra och stora ord, så att den försvinner i ett skimrande moln; den blir en liten hare, som vi inte behöver vara rädda för. Det gäller att förgylla, maskera, förstora eller förminska döden, så att vi inte känner igen den, så att den försvinner i ordlekarna och utstyrseln. »Ack, jag hade pålsat på begreppet och verkligheten Död så många ord, så många rim, så många stämningar och drömmar, att den därigenom aldrig kunde upplevas av mig som naken verklighet» (Sven Lidman).

Det första minne jag har av sådana konster är Wallins »Dödens ängel», som jag av misstag måtte ha fått läsa redan i åttaårsåldern – vi var då ännu bosatta på landet. Den första delen av dikten ingav en ängslan, som jag inte glömmer, även om också denna praktfulla och patetiska bild av dödens storhet – av döden som Napoleon – är en romaniserad version. Den andra delen, som innehåller den i vår kulturkrets vanliga trösten om Kristus och uppståndelsen, tonade ned eller beslöjade den äkta dödsfruktan, som trots allt skymtar i det storslagna huvudpartiet.

Även av dödstanken besatta har ofta förmågan att ge glans och ett slags överklighet åt den gestalt som förföljde dem. Gripande är Rilkes försök att skapa en högreståndsdöd, en individuell

död, vars perfektion nästan skall döda den verkliga döden. Mest tycker jag om hans flyktförsök i »Todeserfahrung». Döden tillhör en annan verklighet än det spel, i vilket vi uppträder, och dödstanken kan

uns manchmal überkommen, wie ein Wissen
von jener Wirklichkeit sich niedersenkend
so dass wir eine Weile hingerissen
das Leben spielen, nicht an Beifall denkend.

Endast få författare behandlar, såvitt jag kan finna, döden »utan att låta sig imponeras». Möjligen kan hit räknas Proust, som var bosatt och nästan bofast i dödsskuggans dal: »vi är alla döda, som inte trätt i funktion». Närmast tänker jag på Goethe och Thomas Mann, som även inför döden bevarar sin kyligt-gemytliga överlägsenhet.

Hos några författare möter dödsfruktan naken, utan alla accessoarer; i regel är det i personliga uttalanden vid sidan om diktningen. Jag tar några exempel ur böcker som jag läst eller läst om på sista tiden och därför noterat det som gällt saken.

Samuel Johnson, snusförnuftig, argsint och melankolisk, illustrerar enligt Boswells anteckningar en dödsfruktan utan panachism och koketteri. Hans vänner visste att han ständigt plågades av dödstanken och undvek att beröra frågan med ho-

nom; kanske var deras tolerans inför hans kvicka fräckheter delvis betingad av medkänsla för döds-skräcken eller av den behagliga tanken att här var Johnson i alla fall ynkligare av dem alla. Men James Boswell kunde i sin dyrkande nyfikenhet självfallet inte låta bli att ibland komma in på saken. En gång sade han sig ha bevittnat avrättningen av några straffångar i Tyburn och nämnde att ingen av dem tycktes vara ängslig. Johnson: »De flesta av dem har aldrig tänkt på det.» Boswell: »Men är inte dödsfruktan naturlig för oss alla?» Johnson: »Jo, i så hög grad, att hela livet består i försök att låta bli att tänka på döden.» Sedan talade Johnson »lågt och allvarligt om hur han grubblade på den ohyggliga stund, då han skulle försvinna». »Jag vet inte», sade han, »om jag önskar att ha en vän hos mig, eller om det hela skall vara en sak mellan Gud och mig.» En annan gång berörde Boswell att David Hume förklarar, att han inte vore oroligare för att *inte vara* efter detta liv än att inte ha varit innan han kom till livet. Johnson: »Sir, om en människa verkligen tänker detta, är hans begrepp förvirrade, han är galen; om han inte gör det, ljugar han. Hume vet att han ljugar. Han kanske kan säga oss att han håller fingret över en ljuslåga utan att känna smärta; skulle ni tro honom? När han dör, förlo-

rar han allt.» Boswell: »Sir, Foote sade mig, att han när han var sjuk inte kände rädsla för att dö.» Johnson: »Sir, det är inte sant. Sätt en pistol på Footes bröst eller på Humes bröst och ni får se hur de bär sig åt.» – Boswell erinrar efter detta samtal om att Johnson, då han var i en mera »himmelsk» (celestial) stämning, uttryckte sig helt annorlunda. I »Vanity of Human Wishes» hade han till och med antytt att döden kunde vara »kind natures' signal for retreat from this being to a happier seat». Men alla visste att Johnson levde i skräck och grubbel inför döden. Det gjorde för övrigt Boswell också: det visar breven och anteckningarna, som under de senaste åren utgivits.

Både Johnsons och Boswells dödsfruktan tycks utan klart särskiljande ha gällt både döendet och döden. Mera entydig synes mig Charles Lamb vara. Lamb skrev en nyårsafton vid några och fyrtio års ålder (Sigfrid Lindströms översättning):

Numera har jag blott en alltför stark känsla av att nyårsdagarna äro räakenskapsdagar. Jag börjar göra beräkningar angående det sannolika antalet av mina återstående levnadsår och knota över var flyende stund liksom girigbuken jämrar sig över varje styver han måste ut med. Allteftersom mina återstående levnadsår bliva både färre och kortare, börjar jag sätta allt

större värde på varje månad och dag av dem, och jag skulle gärna vilja lägga mitt svaga finger på hjulen i det stora urverk som markerar deras flykt. Jag kan icke förlika mig med tanken på att »försvinna såsom en vävares skyttel». Dylika poetiska bilder skänka mig ingen tröst, de gjuta ingen honung i den bittra drycken ur dödsvisshetens bägare. Jag känner ingen lust att bli förd bort av det tidvatten som stilla bär människolivet hän mot evigheten, och jag känner mig uppstudsigt mot ödets obevekliga lopp... Vad som helst som går mig emot eller rubbar mina cirklar för mina tankar på döden. Alla tankar på vad som är ett ont av mindre omfattning löpa samman i detta stora pestsår liksom osunda kroppsvätskor samlas till en varböld. – Jag har hört folk som talar om att livet är någonting som de inte fråga efter. De säga sig skola välkomna slutet på sin jordevandring såsom en lugn hamn där de skola vara trygga mot alla stormar, och de tala om graven, som om den vore en mjuk bädd, där de, omslutna av ömma modersarmar, kunde slumra i ro. Det finns folk som har giljat till döden såsom till en älskad kvinna – men jag säger tvi dig ditt stygga, fula spöke! Jag avskyr, vämjes vid och förbannar dig och liksom Broder Johannes giver jag dig sextiotusen djävlar; jag anser att du i intet fall kan ursäktas eller tolereras; nej, du bör bli avskydd såsom hela mänsklighetens fiende, du bör bli brännmärkt, lyst i bann och smädad! Jag kan på intet sätt förmå mig att fördraga dig, du magra, melankoliska *Intet*; såvida du nu icke i stället är ett ännu mera förfärande och förbryllande *Något*!

Efter sådana utbrott, småningom tillsynes mildrade eller åtminstone mera gaskigt formulerade på grund av de groggar, med vilka Lamb stödde skriveriet, citeras en glad och dålig nyårsdikt av konventionell typ. Lamb påstår sig ha blivit muntrare av läsningen och slutar sitt kåseri med orden: »Verka de (verserna) icke uppfriskande som en hälsodryck, komma de icke hjärtat att vidgas, alstra de icke älskvärdhet och storsinnet, allt detta i förening? Var finns nu den ömkliga dödsfruktan som jag nyss gav uttryck åt, eller låtsades hysa? Den har glidit bort som ett moln: – den är upplöst av den kristallklara poesins renande solstrålar – helt och hållet bortspolad av en våg från det verkliga Helicon – den enda hälsokälla som skänker bot för dylika hypokondriska griller. – Och nu ännu en bågare av druvans ädla saft, och Gott Nytt År, och många Goda Nya År i framtiden, önskar jag er alla, gode herrar!» – Så är vi över i dryckesvisans gamla metod att leka bort döden, att göra supningen oskyldig och festlig genom att mana fram dödens skugga. »Hej, tomtgubbar, slå i glasen, och låt oss lustiga vara.»

De stora ryssarna tycks ha varit upptagna av döden inte bara i diktningens och det religiösa grubblets stora stil. Några rader av Turgenev, återgivna i Goncourtjournalen, är ett flärdfritt

exempel: »Som ni vet finns det ibland i en våning en svag lukt av mysk, som man inte kan bli fri från. Vad mig angår, finns det alltid en lukt av död, av förintelse, av förruttnelse kring mig.» Bland de dödsbesatta av samtidens stora diktare vill jag nämna Bernanos, Camus och Mauriac.

Det mest kända tekniska greppet mot dödsfruktan är urgammalt. Sokrates skall, enligt Platons version av försvarstalet, ha snuddat vid det i dessa satser: »Ingen vet, om döden ej är det bästa som kan hända människan; ändå fruktar människorna den som om de visste att den var det värsta av allt ont. Är det inte den mest förkastliga okunnighet att tänka att man känner det som man inte känner.» »Om döden är som en sömn, vilken man sover utan att hava någon dröm, så torde döden vara en förunderligt härlig vinning.» Epikuros uttryckte mera precist en liknande tankegång några år senare. »Döden, som fruktas som det ohyggligaste av allt ont, är i verkligheten ingenting, ty så länge vi är till, har den inte kommit, och då den kommit är vi inte till.» Marcus Aurelius: »Den som fruktar för döden fruktar endera för upphörandet av alla förnimmelser eller för ett nytt slag av förnimmelser. Men om

man icke mera förnimmer något, förnimmer man heller intet ont. Får man åter andra slags förnimmelser, så blir man ett annat slags väsen och upphör ej att leva.»

Detta argument gäller naturligtvis fruktan för döden, inte för döendet. Men det är vanligt att just i detta sammanhang blanda hop de båda formerna av dödsfruktan. Montaigne skriver nästan detsamma som Epikuros: »Döden är mindre att frukta än ingenting. Den angår oss inte vare sig vi är levande eller döda: om vi lever därför att vi är till; om vi inte lever därför att vi inte är till» ... »döden drabbar bra mycket hårdare den döende än den döde». Men samtidigt uppmanar Montaigne oss att bekämpa dödsfruktan genom att besinna dödens oundviklighet, att hellre möta den som en modig man än som en pultron. Själv säger han sig använda metoden att inte bara ständigt tänka på döden utan att också »föra döden på läpparna» och att ta reda på hur människor dör; man borde utforma »ett kommenterat register» över hur skilda människor dör, »den som lärde människorna att dö, skulle lära dem att leva». (Fehrman beskriver utvecklingen hos Montaigne.)

Pascal anses ha framfört den tanke det här gäller med den största skärpan: »där jag är, är inte

döden, där döden är, är inte jag». Därmed är saken klar, döden – i motsats till döendet – angår oss inte, vi får aldrig uppleva den.

Den pascalska satsen, liksom de satser av samma typ jag nyss berört, tycks mig snarare vara en vits än en allvarlig reflexion – både Pascal och Montaigne var mästare i att formulera sådana sentenser på gränsen mellan snusförnuft och tokeri. I en av de förut nämnda radiointervjuerna sökte jag klargöra den tröstande frasens falskhet, och jag återger här huvudpunkterna: Detta är verkligen ett av logikens skämtsammaste grepp. Faktiskt är det dock så att vi kan vara rädda för döden, för att vara döda, liksom vi – i mycket mindre grad visserligen – kan vara rädda för mycket annat som vi inte upplever och vet oss inte komma att uppleva. Epikuros och Pascal hjälper oss inte trots att deras tankegång sannernigen inte är svår att fatta. De säger att döden inte finns för mig, därför att jag inte upplever den; likaväl kan man säga, att det hemska med döden är att jag inte upplever den – att jag kan förutsäga den förintelse, då jag inte är med längre. Jag är övertygad om att Epikuros och Pascal trodde på döden, föreställde sig döden – hur kunde de annars ha talat om den – likaväl som jag och andra, men de formulerade den där lilla ordleken i en

glad stund och jag hoppas, att de hade något nöje av den. Jag har aldrig haft något nöje av den alls.

Den berörda intervjun fortsatte med inlägg av dr Ulvenstam och mig, som fortsätter på samma tema. Ulvenstam: »Det finns en annan stor – vad ska jag säga – lika stor dödsfunderare som Du själv, nämligen Vilhelm Moberg, som skriver i sin roman 'Din stund på jorden', att det är många, som säger, att jag bara överlämnas åt förintelsen. Döden är intet. Men, menar han, så länge jag ännu är vid liv, så kan jag inte fatta och förnimma vad intet är och därför så blir alltså mitt vetande inte förökat på det sättet. Jag är och skall ständigt förbli okunnig – om det jag helst vill veta.» Tingsten: »Ja, det är väl en variant på denna tankegång, jag har pratat med Moberg flera gånger om saken. Jag har svårt att tro, att det inte också är en sådan där – vad ska vi säga – flyende formulering, för seriöst kan man väl inte ta det. Naturligtvis kan vi inte tänka oss, att man upplever ingenting. Det är ju inte så som Moberg säger riktigt, för vi kan aldrig veta, vad det är. Det får vi aldrig veta heller. Om det verkligen ingenting är, så får vi aldrig veta det. Men det hindrar inte varken Moberg eller någon annan att vara rädd för det. Det är just denna intighet, som man är rädd för. Vad är sedan intigheten?

Ja, vi vet att den innebär, att vår hjärna är slut – vi tänker inte, vi drömmer inte, vi ser inte, vi hör inte, vi är borta, vi är utanför. Riktigt kan man naturligtvis inte föreställa sig. Men jag tycker, att man kan föreställa sig så pass långt så att man blir ytterligt nervös inför tanken. Det tycker jag inte är någon svårighet alls.»

»Allt möjligt har skrivits som skulle kunna övertyga oss om att döden inte är ett ont, och svaga människor likaväl som hjältar har givit oss tusen ryktbara exempel för att stödja denna åsikt. Ändå undrar jag om någon människa med sunt förnuft trott på det» (La Rochefoucauld).

5

Jag slutar med att beröra två frågor, som delvis ligger utanför mitt egentliga ämne, som är fruktan för att en gång vara död. Den ena frågan är om det finns någon skillnad i föreställningen om döden mellan förr – låt oss säga för hundra eller tvåhundra år sedan – och nu. Den andra gäller tröstegrunder inför döden och möjligheten att mildra dödsskräck och dödsmedvetande.

Våra vänner Zenon och Anna Westrup har en modern svingård, en av de första som inrättades i Sverige. Ett stort hus – 12 gånger 80 meter –

med högt i taket är uppdelat i avbalkningar med 12 grisar i varje lokal. Grisarna köps ett par veckor gamla, och stannar i huset för att växa och gödas, tills de dödas vid bortåt 6 månaders ålder. Grisvåningarna är propert och vänligt inrättade. Ett stort rum, där grisarna tumlar om och sover, en väldig ho, där de äter, ett genom en fördjupning i stengolvet markerat avträde, dit de snabbt vänjer sig att gå för att uträtta sina behov. Genom regelbundna skrapningar hålls de rena. Från taket hänger kedjor av stål som grisarna biter i och gnager en stund på, då de kräver omväxling och, enligt mänskligt uttryckssätt, känner sig oroliga och irriterade; har de inte denna tillflykt, biter de gärna av svansen på sina kamrater. Det är ett livets hus, fullt av ätning, kringsspringande, korta och ofarliga sammanstötningar mellan internerna, muntra grymtningar, nosanden och skärt behag. Det är också ett dödshus, en station före förintelsen: alla dödas som barn i den tidiga puberteten. Tillgivenhet kan inte gärna visas de 500 grisarna i de många båsen, men man är ivrig att göra det bra för dem, att de skall äta med god aptit och trivas under pauserna; annars blir köttet inte så bra, och priserna sjunker.

Jag stannar vid parallellen mellan grisarna och oss på en punkt. I grispalatset är döden helt regle-

menterad. Alla slaktas strax före jul; nästan inga dör i förväg, av sjukdom eller olyckshändelse.

Också vi har på den punkten kommit långt – inom de länder, som bildar världens överklass. Ännu för femtio år sedan, och vida mer tidigare, var döden ett hot i alla åldrar, nästan lika mycket i varje ålder, även om det fanns en zon av relativ trygghet mellan låt oss säga 20 och 50 år. Krigen bröt visserligen denna ordning, men inte så brutalt som nu: då så många barn och ungdomar dog av sjukdom i förening med undernäring och umbäranden kunde krigen, särskilt som de dödade och lemlästade var ganska få, ingå i bilden av slumpmässiga och oundvikliga katastrofer. I det svenska välfärdssamhället närmar man sig ordningen i grishuset. En del dör före den reglementerade åldern, det är sant, men det är ett fåtal och av detta fåtal dör allt färre i sjukdomar; olyckshändelser och självmord breder ut sig i statistiken, men de kan knappast rubba det stora, sunda flertalets känsla av att ha årtionden av ett tryggt liv i sikte. Man har vid 15 års ålder femtio år kvar, om intet oförutsett och felaktigt inträffar; under årtionden kan man räkna på att livet skall vara till 70 eller 80 års ålder.

Detta bör i stort sett ha minskat dödsskräcken, både för egen och de andras, de närmastes, del.

Det gör det möjligt att under större delen av livet se döden som något avlägset och som något, under överskådlig tid, avvikande, konstigt och undvikligt. Döden blir något barockt som inte bör inträffa, och denna hållning dröjer sig kvar även i de sena åldrarna. Då jag får meddelanden om jämnårigas död, sker det nästan alltid i sådan form, som om det vore något onaturligt, inte något ofrånkomligt som inträffat: »A. (75 år gammal) råkade ut för en förkylning, som gick över till lunginflammation, och kunde inte stå emot»; »B. (80 år gammal) gjorde oförsiktigt en lång promenad, blev överansträngd och fick hjärtslag.» Nästan alla tycks dö av misstag, ofta av slarv, och i medkänslan och sorgen, då den finns, blandar sig tanken, att den döde själv var ansvarig och fallit på eget grepp.

Men kanske verkar också den ökade och stabiliserade livslängden i helt annan riktning. Förr var alla människor soldater i en strid, i vilken man kunde stupa vid alla åldrar, även om kulorna ven tätare och hårdare ju äldre man blev. Nu börjar det bli ordning och system, en saktfärdig, reglementsenlig procession mot dödshuset. Vid ungefär 70 år är man framme. Alla vet, även om de är för fina för att säga det, att huvudfrågan är hur länge internerna skall stanna kvar, hur lång

tid de har på sig. Gemenskapen i liv och död mellan unga och gamla har rubbats; man vet någorlunda vilka som är dömda och hur lång frist de har. Och man har ändå kvar ett stycke av äldre tids hållning: de gamla bör vara glada, att de fått leva så länge, de får inte se ledsna ut över att sent omsider deras stund nalkas.

En större fråga är, om sekulariseringen skärpt dödsfruktan – vare sig fruktan för döendet eller fruktan att vara död – om tron på ett liv efter detta, i varje fall mera utbredd förr än nu, varit en tröst.

Jag minns ett samtal med Ivar Harrie om den saken för många år sedan. Han förklarade, med sin trevliga svaghet för paradoxer, att ingen människa någonsin haft den tokiga tron, att de skulle uppstå från de döda och börja livet, ett slags liv, på nytt. Sannolikt hade han rätt så till vida, som en förvissning om ett liv efter döden – i stil med förvissningen att solen går upp i morgon också – alltid varit en sällsynt sak. Men jag tror att denna förvissning ändå har funnits, att den kanske ännu finns hos en och annan. Det finns så många berättelser, inte bara från martyrernas stolta glädje inför tortyren och elden, om att människor trott att »i morgon skall jag vara hos dig i Guds rike», att jag

inte kan tvivla på att denna för mig överkliga upplevelse varit en verklighet. Men för de flesta »troende» var och är väl föreställningen om ett framtida liv en annan sak. De tror vagt och trevande, någonstans på gränsmarkerna mellan förhoppning och förvisning, att ett nytt liv väntar dem. Framför allt drömmer de en smula – då och då, osäkert, med ängslan och längtan – att de skall få träffa »sina kära» igen. Den drömmen är det för dem som haft några »kära», som känt en innerlig bundenhet och kärlek, svårt att avstå från. Jag tror att den bland några av mina vänner, utan spår av religiös tro i mera fast och utformad mening, levat eller lever kvar som en aning eller en glimt, en skatt som de är rädda att dra fram och granska, men som de någon gång snabbt tycker sig skymta och som ger dem litet kraft och glädje. För mig är detta drag i odödlichkeitstron det som syns mest lockande och därför värst att förinta – kanske sammanhänger min speciella dödsfruktan därmed. Insikten om tankens orimlighet har emellertid helt segrat – bortsett från tanken på det otroliga trassel, som ett möte med »de kära», även om de varit få, skulle leda till.

Frågan om hur Guds- och evighetstrons försvagande eller försvinnande påverkat människorna

komplieras emellertid genom att det framtida liv, som ställts i utsikt, varit av så, mildt talat, olika beskaffenhet. Det måste ha varit behagligt att tro på himmelen, men ohyggligt att tro på helvetet. Hur många snärjiga och förtvivlade tankar måste inte ha kretsat kring den frågan – vi kan inte veta mycket om hur svårt det var, eftersom de vittnesbörd som hunnit fram till oss nästan alltid är någorlunda intellektuellt och reflektionsmässigt utstyrda och därjämte färgas av den lyckliga trons segervisshet.

En parentes. Jag läste för någon tid sedan om hur Johan III:s gemål, Katarina Jagellonica, pinades på dödslägret. Hennes fasa gällde först att komma till helvetet. Prästen sökte lugna henne med antydan, att det inte var så farligt, att kanske försäkringarna om ett framtida liv och ett eventuellt helvete var rena påhitt. Men den gamla damen blev inte tröstad. Hon förblev förtvivlad på nya grunder. Dels var hon ursinnig över att ha varit lurad hela sitt liv och över de fröjder, helvetesskräcken hade berövat henne, dels blev hon rädd för döden på ett nytt sätt – för att vara död, för döden utan vidare spisning. Anekdoten, sann eller inte, ger oss en aning om komplikationerna, om hur otaliga människor spanat efter en utgång ur fällan.

Jag misstänker, att en lösning för de flesta troende vanns och vinns genom att helvetesläran skjutes undan, genom att det eviga livet blir himmelen. Inom katolicismen måste denna utväg för tron ha underlättats genom läran om skärselden. Men generellt synes det mig sannolikt att optimism och självbelåtenhet i förening gjort himmelen mera aktuell än helvetet, även om helvetesskräcken enligt ohyggliga vittnesbörd för många var en ständig pina – kanske både hemskare och mera utbredd än fruktan för den totala döden i vår tid. Under sekulariseringens skede har kyrkorna mer och mer ställt helvetet på avskrivning. I Sverige förekommer, enligt gjorda undersökningar, helvetet knappast längre i predikningar, de prästerliga auktoriteterna är antingen tysta eller förnekar med vissa reverenser helvetestron eller beskriver helvetet som ett slags besvärlig självrannsakan – och ingen är så rädd för samvetskval som för tortyr. Även den katolska förkunnelsen har blivit mildare; en komisk illustration är påståendet i en katolsk tidskrift häromåret, att helvetet visserligen fanns men att det var osäkert, om någon annan än Judas Iskariot vistades på platsen. Enligt opinionsundersökningar i flera länder tror ganska många på himmelen, men endast en bråkdel av de troende på helvetet; i USA, där reli-

gionen blivit mest förvärldsligad och munter, är helvetestron ovanlig både bland katoliker och protestanter. En bevisning av lägre men för mig aktuell art är att i brev till mig om dödsfruktan många betygar sin glädje över att komma till himmelen men endast en och annan påtagligt konstig person berör rädslan att komma till helvetet.

Att från den synpunkt jag nu anlägger med säkerhet bedöma frågan, om döden för nutidens människor är mer eller mindre skräckinjagande än för äldre tidens, synes mig därför omöjligt. Snarast lutar jag åt uppfattningen, att en förtunnad, halvt upplöst, från de vilda dogmerna frigjord religion med hänsyn till döds känslan är den mest behagliga åskådningen, eller rättare stämningen. Man har kvar åtskilligt av agremanger, om också i utspädd form, men saknar skräckvyerna. Jag skulle alltså tro, att de religiösa just nu, som de också ivrigt betonar, har det bättre ställt än förnekare av min egen typ. Och möjligen är detta en huvudorsak till att de religiösa riktningarna, alltmer nedbantade, moderata och civiliserade, fortfarande åtnjuter popularitet och auktoritet inom stora folkgrupper, medan den direkta förnekelsen eller ateismen betraktas med oro.

Dödsfruktan, sådan jag främst ser den, kan naturligtvis betraktas som ett uttryck för stark ego-

centricitet. Den försvagas eller försvinner i den mån man lever »för andra», för ett stort mål, ett kall, en samhörighet i kärlek eller vänskap. Till de gripande bevisen för hur Dreyfusaffären skakade Frankrike – eller kanske snarare en krets av franska intellektuella – hör minnesbilder av män som Charles Péguy och Léon Blum; i sina memoarer betygar Blum att personliga problem och bekymmer blev ligkiltiga vid sidan av passionen för det rättas seger. Så måste människor inom alla folk ha känt det, då deras ansträngningar var helt inriktade på något bestämt, att genomföra en reform, att vinna ett fälttåg, att skriva en bok. Revolutionerna och krigen har bragt död och lidanden, men också bjudit de ordinärt självupptagna tider av självförglömmelse. Även för dem, som inte är personligt engagerade i striden, kan den yttre oron, intresset, nyfikenheten ställa det egna grubblet, förtvivlan och frågandet på expektans, och på parketten likaväl som på scenen härskar den koncentration, den enhet, som erinrar om änglarnas värld eller Marx' från konflikter och främlingskap frigjorda mänsklighet. Många – både intellektuella iakttagare och enkla vittnen ur massan – försäkrar, att man i London under den värsta bombningstiden upplevde en sällsynt lycka i gemenskapen, en flykt från jaget utan motsvarighet i trygga

tider. Sociologerna har, till synes inte alldeles utan framgång, sökt visa, att skeden av krig, fara och politisk upphetsning minskar frekvensen av självmord; de som längtar efter döden likaväl som de som är besatta av fruktan för den lugnas av stormen utanför.

Litet av detta har vi väl alla känt. Då under andra världskriget händelserna var mest omvälvande, då vårt eget land hotades av kriget, blev den personliga ängslan mindre eller ändrade innehåll så att vi inte kände igen den: att vara så upptagen av det yttre kunde kännas som en lättnad. Under kriget i Mellersta Östern för några dagar sedan var jag ett slag så engagerad att dödsfantasier och allt annat pysslande med mig själv blev omöjligt.

En del av det krigsförhärlikande, som med atombomben lär vara för alltid likviderat, anknöt till erfarenheter av angiven art. Kriget skapade, sade man, en enighet, en lidelse, ett engagemang, som gav det ett värde oberoende av hur det gick. En svag avglans av dessa föreställningar fann jag häromdagen i en memoar av en naturaliserad svensk, som - vid den tiden tysk medborgare - deltagit i första världskriget. För den som varit i krig, påstod han, var dödsrädsla av den typ, som jag skrivit om, helt främmande; denna känsla

sågs med förakt av den gamle krigaren. Så långt får man antagligen inte gå. Självförglömmelsen under bataljer är sannolikt något snabbt övergående, som inte ger varaktig immunitet mot dödsfruktan. Lord Moran tror sig i sin bok om modet kunna bevisa, att tvärtom det militära modet slits ut efter en tid, att fruktan hos många stegras efter många faror – i vad mån han har rätt kan jag ej alls bedöma.

Att mera privata känslor kan vara lika effektiva medel mot dödsfruktan som kallelsen att tjäna en stor sak eller ivern att strida och segra är också bekant för oss alla. Kärleken kan verkligen, inte bara i ordets kristna betydelse, övervinna döden, ge en kortvarig förnimmelse av överlägsenhet inför döden. De kärlekspar som söker sig till Fujiyamas krater utnyttjar segerns ögonblick.

Jag stannar helt kort vid några tröstegrunder och botemedel som ofta förs fram i privat och offentlig diskussion.

Vi lever vidare, om än inte personligt, sägs det. Genom våra efterkommande, genom något vi utrettat – i bästa fall genom ära under århundraden, som Sartre lekfullt skriver om, i enklaste fall genom att vår materia är oförstörbar. För mig

är detta ordlekar, som inte ens är lustiga; vad jag menar med ett framtida liv är som minimum, att jag bevarar min identitet, kommer ihåg mig själv. Men jag är övertygad om att många har glädje av de tankar eller talesätt, det här gäller.

I en del inlägg – så i Svenska Dagbladet i vint-ras – har talats om att vi bör ändra vår konven-tionella hållning mot döden. Den är för när-varande tabu, hävdar man; vi bör prata mer öppet om den, bli förtrogna med den. Bakom resonemang-en skymtar ofta, men inte alltid, en kristen syn, som i grunden inte bara vill avvärja döden genom förtroligt umgänge, utan avskaffa den genom tro på ett evigt liv. Kärnan i tankegången synes vara, att vi inte bör låta dödsfruktan frodas i isolering, utan erkänna den, diskutera den, söka utvägar; vi får inte leka »strutslek med döden», som Alf Ahlberg uttryckte saken.

Härom intet ont – och föga gott – att säga. När det gäller utvägar och botemedel spårar man en tendens att återvända till den gamla goda ti-den, då, antas det, döden nästan var som barn i huset. Detta i två bemärkelser. Dels dog så många, särskilt barn, att de efterlevande vänjde sig vid saken. Dels sökte man genom att omge döden med riter och annan utstyrsel göra den hemtam (liksom i en viss genre av dödsdiktning); man

talade om gravplatser, gravstenar och officianten vid jordfästningen, man ordnade kafferep och middagar, man pratade om döden och den döende eller döde med frimodighet och intimitet. I Amerika har en dylik garnering av döden på många håll blivit modern: i extrema fall sminkas den döde, så att han ser levande ut, man regisserar sin egen död i förväg, gravarna blir små konstverk, som den döde tänkes glädja sig åt. Detta dödande av döden synes mig svårt att genomföra utan en gnista tro på att den »i grunden» är en skendöd, alltså utan tro på ett evigt liv. För mig själv saknar dylika arrangemang allt intresse, men jag betvivlar inte att de stundom kan ge tröst och i varje fall förströelse. Flyktförsök som inte är alltför äckliga (såsom i en del amerikanska fall av kelande med döden) har jag förståelse för; den här artikeln är väl ett litet hopplöst fall i den stilen.

Ett mera exklusivt försök att desavouera dödsfruktan är erinran om att det säkert bleve olidligt att fortsätta jordelivet i oändlighet. Men tröstegrunden är helt ineffektiv, om vi inte redan känner på det sättet.

Slutligen: jag avstår av brist på intresse och kompetens från medicinska och psykologiska försök att klarlägga orsaken till vare sig dödsfruktan

i allmänhet eller en mera extrem dödsfruktan som min egen. Vad jag läst i ämnet ter sig nästan alltid på en gång godtyckligt och schematiskt; utifrån ett visst system sätter man vissa komplicerade etiketter på den företeelse som karaktäriseras. Beror mitt »fall» på att min mor hade en svår förlossning eller på att jag var dödssjuk vid åtta års ålder eller på att jag länge låg i min mors säng före hennes död då jag redan var fjorton år osv. – jag har hört många sådana tolkningar framförda med en näpen min av listighet. Hur många tusen fall av psykiskt likartade barn skall man undersöka för att komma till svar på sådana frågor?

NÅGRA EGENSKAPER

Godhet

Ordet godhet med dess många synonymer och varianter (omkring tjugo i Ord för ord) har i stort sett bevarat sin prestige. En och annan tycks anse att godheten är onödig i välfärdsstaten, att den kan ersättas av de hjälp- och vårdmöjligheter, som samhället ger oss, att var och en alltså kan klara sig själv utan att andra behöver trösta, mildra och värma. Men de flesta söker nog godhet, av sig själv eller åtminstone av andra människor.

Men godheten synes mig ha blivit ett blygt ord, så anspråksfullt och högtidligt att man är rädd att använda det. Ordet har också blivit en smula slitet, vilket kanske är samma sak; det har brukats i predikningar och förmaningar så länge, att vi blivit generade för det och trötta på det. Jag stannar vid några tydningar och former för att fixera min egen bild av vad det gäller.

Människor, som arbetar för ett stort mål, mänsklighetens väl eller någon specialitet i samma genre, kallar vi ofta goda. De är upptagna av ett verk, känner sig som dess tjänare, är idealister, ideologer eller åtminstone planerare i det godas tjänst. Men

ordet godhet passar inte riktigt bra i det fallet. Det är något mera omedelbart, personligt, privat vi åsyftar. Och motsättningen mellan medlen och målet framträder starkare, ju större och mera avlägsna målen är; man måste bli hård, göra sig hård, i detaljerna, om en frälsningslära, ett rättfärdigt krig, en revolution, till och med en reformlinje inom ett begränsat område, skall föras till seger. Mohammed, Luther, Marx måste räkna med offer och lidande som pris för den rätta trons anammande, omvälvningen och det nya riket; Florence Nightingale började med sin lampa bland sjuka soldater men blev snart en stridbar och oböjlig agitator för bättre organisation av sjukhusen; godheten förtärdes av visionen. Några människor har stor förmåga att bevara enheten, att förbli enkelt goda under striden för den stora saken. Bland religionsstiftarna framstår evangeliernas Kristus i det ljuset; bland de politiska ideologerna bevarade John Stuart Mill en märklig renhet.

Strävan till omvandling kan också vara mera ensidigt personligt inriktad. Den avser inte världen utan mig själv, vare sig den sökta fulländningen ses som ett närmande till Gud eller blott som ett oavvisligt självförverkligande. Helgonens och andra frommas berättelser ger oss besked om detta för de flesta uttröttande och smärtsamma jagan-

de efter ett mål, som blott synes nått i ögonblick av extas. Till de gestalter, som på senare tid vittnat om denna verksamhet, hör Dag Hammarskjöld; han har inte samma koncentration och rutin i arbetet som de mest berömda föregångarna, men om ärligheten och allvaret kan man inte tveka.

Detta privata sökande efter godhet gör oss ömsevis gripna och irriterade. Det är så tydligt att även djävulen hör till det tilltänkta helgonets inspiratörer. Egocentriciteten är en förutsättning för trafiken, och om denna blir någorlunda framgångsrik, blottar den eländige sökarens mask då och då en övermänniska, en karriärst på det högsta planet, korset förvandlas till ett storkors. Ibland blir detta pysslande med själen odrägligt därför att vi – även om vi lyckas förbli roade av detaljerna i utstyrseln – börjar äcklas av den människa, som har detta infernaliska intresse för sig själv. Även den finaste självrannsakan, såsom den heliga Teresas, blir ofta obehaglig; värre är det självfallet, då pedanteriet tar sig uttryck i pliktmänniskan, som följer sina egna handlingar med samma upptagenhet som det mera inåtriktade helgonet ägnar åt sina skiftningar. Det odrägliga uppnås vid en viss grad av omedvetenhet hos den berättande sökaren: saktmodet och ödmjukheten bekransas, om också med nedslagna ögon och ett blygt leende,

nästan öppet och skamlöst med den olympiska lagern.

De goda mystikerna klarar sig undan denna självprövningens stig till helvetet. De äger sanningen, de grubblar inte längre över den, det är ljust på vägen efter den gudomliga injektionen.

Vi gör väl alla våra utflykter i godheten. Vi fördömer några bitar av oss och söker förintä dem, vi bemödar oss att tänka om andra med fördragsamhet och välvilja, vi gör några självuppoftningar, som inte är alltför kännbara, vi ger rundhänt förlåtelse åt fel och synder av lindrig grovhet. Vad som slår mig som sådan amatör på godhet är hur litet jag kan, hur litet jag orkar med. Träning hjälper kanske en smula, men utan rejäla anlag blir inte mycket gjort. Trötthet, mättnad, självbelåtenhet inträder snabbt; den »kärlek», som säges besjåla och kröna, inställer sig inte alls, snarare tvärtom. Dilettanten får tydligen nyttja godheten med måtta.

Vid ett försök, snabbt och osystematiskt, att finna goda människor i den litteratur jag läst blir bytet inte stort. De gestalter, hos vilka den rena, självfallna, från ambitioner åt helgonhållet och yrkesmässig deformation frigjorda godheten dominerar,

synes mig vara sällsynta. Den klassiska ryska litteraturen bjuder kanske på de bästa och flesta exemplen. Aljosja och Mysjkin hos Dostojevskij är erkända och lovprisade, och utan tvivel med rätta; den religiösa iveren hos dem blir knappast mer än ett hölje, en klädnad, för hjärtats värme mot andra människor. Den gamla tanten i Tolstojs »Fader Sergej», som i sitt betryckta läge är upptagen av självförefråelser utan ett uns av belåtenhet eller ostentation, är i sin begränsning lika fulländad. Vid funderingar över denna litteratur träder en rad bilder fram, med omsorg om andra, glömska av det egna jaget, en öppen och glad hållning trots lidanden och misräkningar. Då några av de stora ryssarna talade om den »heliga» ryska litteraturen var det väl främst sökandet efter Gud de tänkte på, men de måste också ha avsett det drag av gudomlig godhet, som många gestalter uppvisade utan sökande, grubbel och ansträngning.

Björnsons skådespel »Over evne» (första delen) slog mig, då jag för en tid sedan läste om det, som en lysande illustration: jag menar främst prästen Sang och hans hustru, men även barnen och de som en kör agerande prästerna; som masspresentation av godhet och god vilja undrar jag om detta stycke har någon motsvarighet. Sang, mirakelprästen, är i detta sammanhang inte märklig genom att

han gör eller tror sig göra underverk – den verksamheten faller inom idealismens, fanatismens, hysterins eller den professionella världsförbättringens rāmärken, hur man vill. Det originella och betydande hos Sang är att han gör underverk utan förhävelse, i vānda och ödmjukhet, och framför allt att han – därför – bevarar ömheten och försönligheten mot andra trots storverken, såsom då han drabbas av barnens förklaring att de förlorat sin tro. – Det bör kanske tilläggas att Sanggestalten kanske därför, som samtida kritik påstod, blir osannolik eller omöjlig – kombinationen är för vacker för att vara sann.

Den moderna katolska litteraturen tycks mig trots eller kanske på grund av sin religiösa intensitet inte ha givit oss gestalter av »rysk» perfektion. Människor är syndare, som jagas av Gud, liksom brottslingar av polisen; schemat om syndafall, frälsning och nåd binder så starkt, att den enkla godheten blir svår att placera. Man är frestad att göra undantag – såsom lantprästen och en abbedissa hos Bernanos, de offrade kvinnorna hos Claudel, Blanche hos Gertrud von Le Fort – men just dessa fall visar enligt min mening att korsfästelsen i ordets dubbla mening – martyriet och hängivelsen åt Gud – blir de behärskande och psykologiskt alltför begränsande motiven. Den värld,

som Julien Green och Mauriac visar för oss, är så fördärvad att endast en handfast Gud, inte den mänskliga godheten, kan ge en strimma av ljus i mörkret.

Vi pratade för ett par kvällar sedan om vilka goda människor vi mött – ett roligt spel, liksom alla sådana upptäcktsfärder. I huvudsak blev vi ense, även om det ibland var svårt att avvisa den enklare systemen snällhet, bland annat kanske därför att ett slags blygsel tenderar till att i vardagligt språk bruka ordet snällhet i stället för godhet. Ett tiotal aspiranter antogs med acklamation; jag skall skriva litet om några av dem.

I memoarerna har jag skrivit relativt utförligt om mitt möte med den indiske politikern Kripalani. Jag skall inte upprepa mig utan blott slå fast, att han för mig representerar något enastående i godhetsgenren: en festlig förkunnelse av sinnesfrid, fördragsamhet och kärlek, som skulle verkat skrytsam om den inte varit på en gång strålande munter och kryddad av lätt självironi. I Europa kunde man inte konsten att vara god längre, förklarade Kripalani, i Indien var det självfallet att man sökte likna de heliga männen i sin omgivning och en och annan, som hade anlag för saken, lyckades. Det är den enda gång, som jag hört en människa,

om vars godhet jag var förvissad, med säkerhet och elegans utlägga sin egen roll. Den blyghet eller rättare den blygsel, som annars hindrar den öppna förevisningen av denna egenskap – i motsats till intelligens, bildning och makt – saknades totalt hos denne Gandhis lärjunge. Jag tänkte på Kripalani, då jag några år senare läste om hur Gandhi betvingat den engelska vicekungen lord Halifax; Churchill var ursinnig över »den halvnakne fakirens» prestation.

I Sydafrika kände vi oss möta många goda människor. Alan Paton gjorde ett nästan lika starkt intryck som Kripalani, då vi träffade honom i den praktiska skola för »infödda» som han inrättat; men i motsats till sin konkurrent var han anspråkslös, tveksam, ledsen och vi anade anfall av förtvivlan bakom arbetet för att hjälpa, trösta och reformera. I sin stora biografi över politikern Jan Hofmeyr – en av de få statsmän i Sydafrika, som systematiskt verkade för att förbättra den svarta majoritetens läge – skildrade Paton senare en människa av sin egen typ, om också mera utåtriktad och utrustad med större tillförsikt. Hos präster, sjuksköterskor, lärare och lärarinnor fann vi samma ljusa blick, samma självförglömmelse; de två svenska biskopar i Sydafrika, som vi väl lärde känna, Erik Sundgren och Helge Fosseus, personifierade

på ett märkligt sätt denna hållning, Fosseus med ett starkt drag av auktoritet utan självbelåtenhet, en naturlig upphöjdhet utan alla manér. Några av ledarna för de undertryckta folkgrupperna ägde samma godhetens resning. Att vi upplevde lycka och trygghet mitt i det elände och det förtryck, vi ständigt bevittnade, berodde på denna skyddsvakt av verksam och stridande andlighet.

Men är det inte här fråga om den programmatiska, religiöst eller idealistiskt inspirerade, professionella godhetssträvan, som jag nyss berörde med viss reservation och kritik? Inte i första rummet, tror jag. Det var dessa människors sinnelag, deras karaktär, som gav dem särprägel, mer än kallelsen (ett ord som aldrig användes) och idén. Naturligtvis smälter dessa drag samman, den goda viljan driver till ställningstagande och ett slags yrkesmässigt förbättringsarbete i denna ohyggliga miljö. Över huvud måste godheten aktiviseras och bli mera medveten, då det yttre läget tvingar till handling och förkunnelse. Hos läkare, sjuksköterskor och socialarbetare finner vi i vårt lugna land samma stegring, ofta utan varje inslag av rättfärdigande genom allmänna idéer.

Bland våra vänner vill jag nämna några, som dött de senaste åren. Mia Leche Löfgrens specialitet inom området var värme, iver, glädje, tro på

andra; vid ett underligt intimt samtal fick jag klart för mig, att hon led av samvetskval, vilkas inriktning jag fann vara absurd, en spricka i den kloka harmonin. Hugo Valentin hade mycket av samma väsen, färgat av en tränad intelligens och en förmåga av plötslig ironisk distans. Mia och Hugo var starkt engagerade i goda gärningar, främst flyktinghjälpen, men det var inte detta, som framkallade min beundran och tillgivenhet. Hos Knut Jaensson mötte jag vid några tillfällen en omtänksamhet, en finkänslighet och en upptagenhet av andra, som syntes mig ovanliga; jag sätter detta i samband med den fina essä, som hans hustru Tora Dahl skrivit om furst Mysjkin. En människa, som jag knappast träffat, tänker jag också alltid på i detta sammanhang: Emilia Fogelklou. Hennes hållning till godheten är inte så fri från problematik, hets och exaltation som Mias och Hugos, hon är, i ordets egentliga mening, mindre oskuldsfull än de; hur skulle det kunna vara annat med den författarinna, som i böckerna om sin man och om James Naylor givit oss så strålande bilder av den fulländning hon åtrår?

Jag har inte sökt definiera godheten, men den föreställning jag har om den lär framträda i vad jag skrivit. Det främsta inslaget är viljan att göra

andra människor väl; den gode tycks se sin omgivning med något av samma glädje och lust att glädja som de flesta har inför små barn, gentemot vilka varje tanke på konkurrens eller avund faller bort. Medkänsla finns i detta men den innehåller samhörighet och ansvar likaväl som medlidande. Viljan till självförbättring finns där också men varken som gnagande obehag, skuldmedvetande eller pedanteri; självförebåelserna driver inte till den aggressiva ödmjukhet, som är en form av högmod. »Nur die Lumpen sind bescheiden», citerade Hugo Valentin Goethe; Hugo saknade visserligen obehagliga drag av egoism och självkärlek, men han var inte förgiftad av självrannsakan och tankar om ovärdighet. I min ungdom irriterades jag ofta av människor, som förkunnade godhetens evangelium med sentimentalitet och stolthet, och jag misstänkte dem för beskedlighet eller högfärd eller båda i förening – fanns inte rent av en korrelation mellan »godhet» och enfald? Hos dem jag här talat om har jag aldrig funnit ett drag i den stilen: de har synts mig äkta – i rimlig omfattning – lyckliga och harmoniska.

Det talas ofta, särskilt i teologiens extravaganta språk, om kärleken som godhetens källa. Inom en viss gräns kan detta väl, som jag nyss antydde, vara sant, men ordets användning leder lätt både

till oklarhet och överdrift. »Du skall älska din nästa såsom dig själv», denna av religiösa experter gärna kommenterade tanke synes mig vara en illustration till dessa risker. Alla älskar inte sig själv, om man med »älskar» menar vare sig uppskattning och beundran eller ett slags lidelsefull ömhet; av dem som verkligen är självälskare är det inte lönt att kräva en liknande känsla för andra. Möjligen kan det påstås att alla vill sig själv väl och att godheten innebär att det finns en nypa av denna otvungna välvilja även mot medmänniskorna.

Ondska

Om vi föreställer oss den rena godheten och den rena ondskan som ändpunkter på en linje, blir det naturligt att se ungefär lika stora grupper av människor i ytterlighetsområdena, medan det stora flertalet befinner sig i zonerna däremellan. Men läsning och erfarenhet stämmer inte riktigt med den bilden. Godheten tycks, som Sokrates skriver, ha ett visst övertag. I litteraturen möter vi många, som åtminstone med iver söker att vara goda och åtskilliga som genom fallenhet och övning lyckas. Den onda viljan, avskyn för andra och önskan att skada dem – vare sig i förening med självförakt eller inte – är en sällsynt företeelse i den diktade

världen; som illustrationer nämner jag Lagerkvists »Dvärgen» och de på direkta verklighetsstudier konstruerade mördarna i Capotes »Med kallt blod». Vad vi upplever synes bekräfta detta; jag vet mig inte känna några, som är besatta av önskan att göra ont, som gläds åt lidandet i och för sig och strävar att öka det.

För en optimistisk syn kan detta vara ett bevis på reellt framsteg: den godhetspropaganda som enligt begreppens egen innebörd måste vara förhärskande, har i det stora hela lyckats. Men det finns skäl att här anföra tvivel och reservationer.

Vid sidan av förkunnelsen om godhet står andra förkunnelser, som inte, eller åtminstone sällan, uppträder som konkurrenter, men som i praktiken är det. Hit hör självfallet de ideologier, som går ut på rasens, nationens, männens, en viss religiös riktningens absoluta överlägsenhet. De innebär alla, att godheten skall begränsas av andra hänsyn och syften, att den måste fördelas efter en föreställd förtjänst. Och därtill kommer idealiseringen av andra egenskaper – begåvning, duglighet, mod, fasthet – som inte kan utvecklas utan intrång på godheten. Man propagerar visserligen godheten i relation till ondskan, men man kastar ständigt in andra värderingar, som bryter godhetspropagandans kraft. Det är knappast möjligt för oss att nå

föreställningen om ett liv utan denna tävlan – då är vi framme i himmelrikets skimrande dunkel.

Vidare: ingenting är lättare och vanligare än att tillfredsställa den onda viljan under maskering av goda motiv, ja, under ärlig förvissning om goda motiv. Axel Hägerström hävdade i några skrifter, att tron på att ha rätt enligt en högre norm – vad han ofta kallade vidskepelse – var grundvalen för omänsklighet och illvilja. Det är en godtycklig eller överdriven tanke; elakhet utan metafysisk, religiös eller moralisk garnering är inte ovanlig – och var det sannolikt än mindre i äldre skeden. Men påtagligt är att godhetstrons styrka gör det naturligt att övertyga sig själv om att man handlar i dess tjänst. För människor på ett visst stadium av reflexion och intellektualisering synes det svårt att andligt eller fysiskt misshandla andra utan att känna sig som rättfärdighetens och godhetens kämpar. Man klär ilskan och hatet i passande uniform, och vad som kunde fattas som en elakhet förvandlas till en rättmätig bestraffning eller rent av en handling till den bestraffades fördel, djupare sett. Ett stort mått av enkelhet i karaktären kan förenas med ett vaket men alltför anpassligt och robust samvete.

I den internationella politiken har denna tendens,

vare sig som idealisering eller bedrägeri, framträtt med exceptionell styrka under senare tid. En rad värderingsord, fred, samförstånd, samarbete, har blivit gemensamma för alla, det vill säga i språkbudet har vad man kan kalla den offentliga godheten segrat. Man tävlar i självberöm och mistänkliggörande under anlitan de av samma terminologi. Slående är att även den nazistiska rörelsen i huvudsak anpassade sig efter detta uttryckssätt. Ledarna, vare sig idealister eller lycksökare, var nästan genomgående onda människor – utan medkänsla, hatfulla, belåtna eller likgiltiga inför lidandet. I en del brev och uttalanden kommer denna ondska lika tydligt fram som genom gärningarna. Men i huvudsak bevarade man den goda tonen. Jag läser just en bok om förhållandet mellan påvedömet och Hitlerstaten. De allmänna värderingar, som redovisas i tal och depescher, är övervägande desamma; på båda hållen sade man sig önska fred, folkförsoning och mänsklig lycka. Det är ett slags värdegemenskap, men den är inte betryggande.

Vissa grövre former av grymhet och hårdhet är dock klart på retur. Barn behandlas i regel inte så illa som förr, kvinnornas läge – vars ohygglighet ännu för några årtionden sedan fru Ottesen-Jensen beskrivit – har oändligt förbättrats, vårt välfärdsamhälle har inte skapats blott genom partipolitis-

ka aktioner, utan färgas också av en kollektiv godhet. För mindre än hundra år sedan avrättades folk i Danmark och Frankrike offentligt; nu avskaffas dödsstraffet i land efter land; nazisterna mördade judar i hemlighet, inte på torget; med koncentrationsläger skryter man inte. Den enskilda människans sinne måste på lång sikt påverkas av ändringen i miljön.

Avundsjuka

Till min förvåning citerade min kloke vän Olle Hedberg i ett akademital häromåret med starkt instämmande Olof von Dalins ord om avundsjukan som en sjukdom. Omdömet tycks mig orimligt redan därför att i så fall skulle vi alla vara sjuka; jag vet mig aldrig ha träffat någon, som varit helt fri från den åkomman. Och avundsjukan framstår som ett ofrånkomligt drag i vårt sociala system, som en av stöttepelarna i vår hierarki av värden.

Sedan barndomen fostras vi att tävla med andra, att vara duktiga åtminstone på något område. Det ekonomiska och sociala avancemanget är det mest självfallna och allmänt godtagna målet; litet mera exklusiva är strävan till intellektuell överlägsenhet, makt över andra, andlig aktivitet och moralisk förträfflighet. De som lyckas är belåtna,

åtminstone så till vida som de med trivsel kan jämföra sig själva med omgivningen. Vore det inte onaturligt, till och med stötande, om inte de som varit mindre framgångsrika kände sig oroade, ledsna, missunnsamma? Avundsjukan är de besegrades bittra hyllning av de segrande.

Många är tydligen på det klara med denna avundsjukans funktion, även om de inte gör den fullt medveten för sig. Det finns, det är sant, en avundsjuka så påträngande och ondskefull, att den endast pinar dem som utsättes för den. Men inom rimliga gränser kräver de lyckade avundsjuka som ett tecken på triumfen. Den som får en fin plats eller en hög orden har kanske halva glädjen i tanken att detta irriterar de andra som blivit efter i konkurrensen: »Det här kommer att reta Pettersson.» Den som förevisar ett vackert hem, en flott klänning eller en fin recension skall vara bra oskuldsfull, om hans glädje inte rymmer ett stänk av belåtenhet över att publiken – vid sidan av uppriktig beundran – känner ett styng av underlägsenhet. Den rikes belåtenhet förutsätter, att andra är fattiga och vill bli rika. Då det gäller mindre konkreta och mera andliga tävlingsgrenar – intelligens, sjäfullhet, godhet – blir reaktionerna på båda hållen mera vaga och komplicerade. Det är svårt att göra jämförelser och de kan till-

rättaläggas genom kompensationsverksamhet: han är mera begåvad, men jag är djupsinnigare, han är snällare, men jag är mera problematisk. Att även här avundsjukan och avnjutandet av den ingår i spelet är uppenbart för oss alla.

Framhållandet och fördömandet av avundsjukan har varit en politisk ideologi av betydelse. Man skall tävla att komma fram – det är en kärnpunkt i den liberala individualism, som fortfarande är förhärskande – men man skall också, sägs det, vara förnöjsam. Den ena tanken passar för dem som har några utsikter till framgång, den andra appliceras på de ohjälpligt misslyckade. Så har överklassen med gott samvete kunnat ävlas, medan de fattigas förbittring stämplats som föraktlig avundsjuka; så har Ernst Wigforss' välformade truism »fattigdomen fördrages med jämnmod, om den delas av alla» kunnat betecknas som en utmaning mot all social anständighet. Det är ohyggligt med massornas oblyga avundsjuka mot de väl-situerade, säger byråchefen, med sinnet förgiftat av att han inte blivit generaldirektör. I dessa klass- och gruppssammanhang kan inte avundsjukan av de lyckade avnjutas som en hyllning till deras framgång – den är farlig och ett direkt hot mot deras ställning.

Ernest Renan och andra har i sin oro för ti-

dens oro sökt visa att i den gamla goda tiden social avundsjuka inte fanns. De fattiga gladde sig, då deras herrar festade, de kände sig som ett med dem. Många tror sig idag leva i en sådan idyll. De kan med behag smälta avundsjukan hos en någorlunda jämställd, men de vill gärna tro, att underlydande och underhavande är fria från den; de senare spelar med av vänlighet, rädsla och vana. Detta arrangemang av illusionism, förljugenhet och ren lögnaktighet i förening gör ceremonier och officiella fester till en plåga för den mindre nervstarke.

Avundsjukans sociala fara förklarar, att denna egenskap intar en så stor plats i föreställningarna om nationalkaraktärer. I Sverige sägs i nästan varje skrift i ämnet att svenskarna är svårt drabbade av denna sjukdom – det är ett av deras få fel. I de flesta länder har jag funnit alldeles samma uppfattning om det egna folket. Denna fantasi hör till de oundgängliga rekvisiten i tron på den nationella enheten och därmed i försvaret av den bestående ordningen.

Att vara förrädare

I Nordisk Familjebok hänvisas under ordet »förraderi» till »högförraderi» och »landsförraderi»;

förräderiet är alltså ett lagbrott, som innebär en handling mot den stat man tillhör, den institution som enligt nutida rättsordning vi främst är skyldiga vår lojalitet. Men begreppet har i det allmänna språkbruket utvidgats till att omfatta alla möjliga former av mera kvalificerad falskhet och löshet. Särskilt efter andra världskriget har vi fått en hel litteratur om förräderi; jag nämner särskilt Rebecca Wests och Margaret Boveris arbeten. Denna litteratur gäller förräderi i mera gammaldags strikt mening, såsom då medborgare i en stat eller medlemmar av ett folk i ord och handling tjänat en annan stat eller ett annat folk – Quisling och Kuusinen har blivit personifikationer av förräderiet – men den rör sig också om åsiktsändringar, om byten av lojaliteter över huvud. Liksom i alla konfliktsituationer har det idealistiska förräderiet försvarats och upphöjts; de som överger en stat, en rörelse eller en tro av samvetsskäl är inte förrädare utan kättare eller martyrer, trogna sin egen övertygelse. Härmed följer en tendens att döma efter ideologiska eller allmänpolitiska linjer. I den västerländska litteraturen är det vanligt att begagna det fula ordet förräderi på personer, som svikit demokratiska värderingar för att bli redskap för totalitära idéer – en lord Haw-Haw, en Ezra Pound, en Fuchs –

medan de som stridit mot den i deras land härskande regimen av demokratisk hängivenhet, motståndsmännen, blir idealister. Då ekonomiska motiv spelat in, används förräderibegreppet mera tveklöst.

I en uppsats för några år sedan hävdade jag, att det moraliska förraderiet innebär »att svika sin egen tro, sin egen övertygelse, sin egen känsla». Definitionen synes mig fortfarande rimlig, även om det kanske blir svårt att från den utgångspunkten finna rejäla förrädare; jag erinrar mig att jag förgäves sökte efter ett annat riktigt tryggt exempel än Judas Iskariot (och honom vet vi ju nästan ingenting om). Svårigheten beror främst därpå att »tron, övertygelsen, känslan» sällan är så klar och fast, att vi med bestämdhet kan fastställa ett förräderi mot den; hade Judas någon »tro», var »tron» så pass suddig att den utan besvär kunde lämnas å sido, var de trettio silverpengarna en belöning inte för ett ordentligt förräderi utan för slapphet, tvivel, tillfällig svaghet och likgiltighet. Man kan diskutera, om förräderi eller trolöshet i denna kvalificerade mening finns annat än i de ganska oskyldiga fall, då man avsvär sin tro eller yppar hemligheter för att undgå tortyr eller död. I detta sammanhang begagnar jag förräderibegreppet litet mera allmänt och vårdslöst,

som en introduktion till några politiska och psykologiska resonemang.

Vad som kan framstå som ett förräderi – i vilken mening som helst – beror säkerligen i många fall på osäkerhet eller misstag i fråga om de medel, som skall användas för att nå ett visst syfte. Fabre-Luce har i sin nyss publicerade bok »L'histoire démaquillée» en uppsats som är upplysande i detta sammanhang. Flera av de män, som under andra världskriget arbetade på atomvapnets utformning, var tveksamma hur de borde handla. De tycks genomgående ha varit rädda för att uppfinningen direkt eller indirekt skulle falla i nazismens hand. Några av dem var oroliga för att den skulle hamna hos Sovjet eller tvärtom för att USA eller västmakterna skulle bruka den för att krossa Sovjet. Läget, sådant de såg det, gjorde det svårt för dem att bestämma sig för, om de energiskt skulle gå in för sin uppgift och hur de skulle agera i förhållande till de myndigheter och stater de hade att göra med. De riskerade att begå förräderi dels i teknisk-legal mening, dels i den moraliska mening, som en tvungen verksamhet i tysk tjänst skulle innebära, dels slutligen i den speciella meningen, att deras handlande i den ena eller andra riktningen kunde vara till fara för åskådningar och regimer, som de anslöt sig till eller i varje fall inte

ville förinta. Särskilt bakom Oppenheimers ostridigt oklara och skiftande uppträdande låg sannolikt sådana svårigheter – själva hans samvetsömhet (kombinerad med en viss ambivalens) gjorde hans hållning tvivelaktig.

I revolutionära, av snabba och starka omkastningar präglade tider blir det politiska förräderiet en nödvändighet, en akt av den enklaste självbevarelse; det är bättre att tala om vingleri än förräderi. Det klassiska uttrycket för denna hållning gavs av en engelsk diplomat under 1640-talets inbördeskrig, som, tillfrågad om han stod på kungens eller parlamentets sida, svarade, att ett ståndpunktstagande inte var hans sak; han var endast »händelsernas ödmjuka tjänare». Revolutionsperioderna i Frankrikes historia ger lysande exempel på denna totala »beredskap» eller beredvillighet; sannolikt finns lika goda illustrationer från maktstrider under kommunism och nazism, men dem känner vi inte så väl till. Då general Bonaparte kom till makten den 18 brumaire, då hans välde vacklade under de allierades anfall 1814 och senare 1815, då efter bataljerna på gatan de nya regimernas uppbyggnad diskuterades 1830 och 1848, då presidenten Louis Napoleon gjorde sitt »Brumaire» 1851, då Boulangers valseger hotade republiken 1889, då Pétain trädde till 1940 och

de Gaulle gjorde sina återkomster 1944 och 1958 – i alla dessa fall stod politiker, prefekter, generaller tveksamma, inte, eller i regel inte, av samvetsskäl, utan av osäkerhet om vem som skulle lyckas, vilka händelser de borde tjäna, vem de skulle hälsa som ledare och herre.

Det idealtypiska fallet av sådant simpelt och oskyldigt förräderi är då Robespierre den 26 juli 1794 talade i konventet, det tal som resulterade i hans fall (visserligen förberett av skilda konspirationer). Diktatorns tal möttes länge av ovationer; medlemmarna överbjöd varann i entusiasm, trodde sig vinna trygghet genom applåder och hyllningar, beslöt att talet skulle anslås i alla landets kommuner. Men då Robespierre efter en paus, eggad av triumfen, började tala om stämplingar mot republiken och nödvändiga utrensningar, vändes konventets glädje i skräck och avsky. Efter stunden av lugn och tillförsikt kände sig alla ånyo hotade, de såg sig själva – inom en dag enligt den nya lagstiftningen – inför giljotinen, några utrop inledde ett allmänt vrål, Robespierre hindrades att tala och måste gå ut – dagen därpå ställdes han utanför lagen och ännu en dag senare blev han avrättad. Anatole France har skildrat hur den rika ungdomen på restaurangerna jublade och hånade, då kärrorna med den störtade diktatorn och hans

närmaste män körde förbi till Place de la Concorde.

Men även i detta helvete fanns det temperaturstegringar. Den kejsare, som besteg tronen tio år efter Robespierres död, var i sin samvetslöshet relativt tolerant mot andra samvetslösa; han styrde med förutvarande och framtida förrädare kring sig och var inte alltför förvånad eller upprörd, då de efter hans nederlag agerade i enlighet med sin karaktär. Men då general Bertrand på S:t Helena en gång kallade Talleyrand förrädare, reagerade Napoleon. »Talleyrand är ingen förrädare, han lever alltid i ett tillstånd av förräderi.» Medan ordinära förrädare, menade Napoleon, övergav den från makten fallne och kanske i förväg sökte ordna för sig hos den kommande segraren, var Talleyrands verksamhet byggd på total trolöshet, den bestod framför allt i att genom en blandning av förutseende och förberedelse göra karriär; ja, kanske var den förgiftad av hat mot alla som ägde makten, av längtan att förinta den högsta myndighet, som Talleyrand själv inte kunde nå. Marskalkarna och ministrarna, som övergett kejsaren, var diletanter, bräckliga, korrupta, lystna, endast Talleyrand (och kanske Fouché) hade i förräderiet ett yrke, en kallelse.

Även den politiska verksamheten i en stabil demokrati framkallar den rörlighet i lojaliteter som

står trolösheten nära. Det gäller inom en vid ram åsikter, men det gäller också personliga relationer. Den arrivism, som hör till yrket, kräver samverkan med dem, som kan gynna avancemanget, väderkorn för vilka, som går mot segrar eller nederlag, förmåga att i god tid överge den dalande stjärnan och söka den uppgåendes gunst. Några ord av ovilja eller missaktning om en aspirant på ledningen, av beundran och uppskattning för en annan, kan bli avgörande både för maktkampen inom partiet och den ambitiösa politikerns öde.

Två engelska arbeten från de senaste åren ger utmärkta illustrationer till detta tema; det ena, en biografi över lord Rosebery, behandlar utförligt Gladstones avgång från premiärministerposten 1893, det andra Lloyd Georges fall 1922. Situationen är i båda fallen: regeringschefen väntas inom kort avgå, frivilligt eller tvunget, en rad kolleger i ministären aspirerar på att bli hans efterträdare. Spelet för dessa tronkrävare är invecklat. De vill att chefen skall försvinna, men de vill inte stöta sig med honom, eftersom han kanske stannar en tid och dessutom kan påverka valet av efterträdare; antydningar i den förra riktningen görs, särskilt i fråga om den åttiofyråriga Gladstone, men de omväxlar med försäkringar om trohet och om förhoppningar att ledaren skall stanna på sin post.

Uppträdandet påverkas av skiftande stämningar och lägen, som kommer aktörerna att tro sig vara kallade till den åtrådda platsen eller tvärtom gör dem oroliga för att priset skall gå till någon av medtävlarna. Samme man kan därför ena dagen smickra Gladstone för hans goda vigör, andra dagen diskret ta upp frågan om inte hans dåliga syn och hörsel gör ett tillbakaträdande ofrånkomligt.

Situationer som dessa, nästan aldrig systematiskt och komparativt behandlade i statsvetenskapen, belyser falskheten och förräderiets problem likaväl som de handlandes karaktär. Hos några dominerar »rörligheten» och ärelystnaden, en och annan, främst lord Curzon i 1922 års fall, synes leva i ett »tillstånd av förräderi» – denna hållning har emellertid sina risker, eftersom den, mera allmänt genomskådad, skapar total misstro och därmed misslyckande. Andra lockas av intrigen och trohetsbrottet, men kan inte föra spelet riktigt hårt, vare sig av moraliska skrupler eller osäkerhet om taktiken. Åter andra ställer sig utanför, i bristande ambition eller förakt och avsky. Gladstone själv hörde – i motsats till Lloyd George – i stort sett till den sistnämnda typen. Gång efter annan gick han ut ur en regering eller avsåg sig ledarskapet av princip- och sakskaäl, men han lockades av makten och var inte oförmögen att

se Guds vilja bakom sin längtan att styra. Då han slutligen definitivt avgick 1893, var det inte svårt att låta föraktet för det onda spelet triumfera; den devota hyllning, som ägnades honom vid det sista kabinettsammanträdet under hans ledning, besvarade han med några ord av kyla och leda, nästan av hån.

I all samvaro, från kärlek och vänskap till arbetet inom ett företag, en kommitté, ett ämbetsverk, möter liknande situationer. Känner vi någon lojalitet, vacklar vi mellan skilda lojaliteter, är vi beredda att offra en känsla av lojalitet för ett plus i självkänsla, prestige, avancemang, hur långt kan vi utan alltför starkt själväckel driva falskhet, trolöshet, förräderi?

En uppgående engelsk författare, Trevor, har i »The Love Department» beskrivit ett fall av på en gång primitivt och extremt långtgående förräderi. Direktören i ett bolag har en sekreterare, som han litar på och som till synes är tillgiven och beundrande. Sekreteraren vill störta direktören: han underlåter att sända av dikterade brev och förnekar att han tagit diktamen, han skriver breven felaktigt och påstår att han följt direktörens anvisningar, han uttalar sig med oro för styrelsemedlemmarna i företaget om direktörens sinnesbe-

skaffenhets, han sätter fläckar på chefs kostym för att denne skall verka ovärdad och förfallen på sammanträden.

Något så likt en mardröm har väl få av oss upplevt. Men i mindre hemska former är vi väl bekanta med saken. Förtal eller instämmande i förtal av önskan att skada eller åtminstone att gå väl ihop med omgivningen; jämkningar i åsikter och uppträdande för att lyckas; förljugen älskvardhet mot personer, som vi är beroende av; beredskap till samverkan och konflikter av taktiska och själviska skäl. Det totala förräderiet à la Talleyrand skymtar som slutpunkten på vägen: mannen som smickrar och förtalar *bara* för att själv göra en vinst, som växlar ståndpunkt efter åhörare, som planerar sin karriär lika kallblodigt som en general sina truppers rörelser. På visst sätt kan vi i detta fall tala om lojalitet likaväl som om förräderi – lojaliteten mot sig själv är suverän.

Man har med uppenbar rätt angripit tendenserna till falsk lojalitet, till att av slapphet, feghet och lättja stå fast vid något, som man inte allvarligt håller på, inte längre håller på. Den självrannsakan och öppenhet, som därmed upphöjes, leder ofta till en »rörlighet», som tolkas som trolöshet eller förräderi av den ärliga, skenbara eller ofreflekterade stabiliteten.

Här är likväl en reflexion, som ofta saknas i resonemanget, ofrånkomlig. Vi måste utgå från att mera kvalificerade förbindelser mellan människor, liksom människors åsikter, har och syftar att ha en viss varaktighet – saken är lika axiomatisk, eller rättare definitionsmässig, som att »avtal skall hållas». Det gäller kärlek och vänskap men också samverkan i arbete och strävanden; en viss beständighet, trofasthet, trohet är värden, utan vilka intimitet, tillgivenhet, förtroende inte kan tänkas. Lojaliteten mot en klass, en regim eller en åskådning kan i den meningen aldrig ersätta bindningen mellan enskilda människor.

BÖN OCH VIDSKEPELSE

I en liten uppsats om »Att bedja» skriver Hans Larsson att för den troende bönen »innersta innebörd» är »att den bedjande böjer sig under den gudomliga viljan... en viljeberedelse, en sinnesförfattning». Han tänker sig emellertid också, att en icke troende kan bedja, och tolkar denna bön på liknande sätt. Det är nödvändigt att citera detta stycke hos Larsson i dess helhet.

»Om det skulle hända en icke troende att i någon stund av tung villrådighet bedja, så skulle jag kunna tänka mig, att han gör det utan att alls gripa till vad han icke tror på. Han beder om ett tecken på hur han skall göra, en fingervisning av försynen. Vet du vad han egentligen gör i en sådan stund? Han viger sig åt sin plikt. Han beslutar sig för att lyssna med hela sin själ på det minsta varsel. Han vill vara uppmärksam, och han håller sig beredd att följa, det första samvetet, eller vad annat daimonion du vill anta, talar. Jag tror ock, att en sådan bön gärna blir hörd. Ty rösten talar alltid. Men vår förnimmelse är för grov och för mycket distraherad för att alltid upp-

fatta den. Först när vi stå beredda med vår vilja, blir vårt öra fullt vaket. Och enligt min mening behöver i en sådan bön icke ligga något självbedrägeri. Den är blott en andaktsövning.»

På äldre dagar har jag läst eller läst om en del av Hans Larsson och känner en respekt och tillgivenhet för honom, som tidigare varit mig helt främmande. Men när jag läser »Meditationer» som dessa, återgår jag till den kritiska, för att inte säga föraktfulla hållning, som var självfallen mot »kloke Hans» i min krets i Uppsala för femtio år sedan: under ett ofta indirekt inflytande av Hägerström och andra såg vi i denna »Lundafilosofi» idealistiskt snömos, en samling välvilliga floskler, som inte ens hade förtjänsten att vara sammanknutna av ett tokigt system.

Jag är genom vad jag läst och hört av religiösa människor övertygad om att de i regel med bönen menar just vad de säger i den – att Gud skall hjälpa dem att bli goda, låta deras sjuka barn bli friskt eller ge dem en lycklig resa. Hans Larssons påstående att bönens »innersta innebörd» är något helt annat – ett slags kraftsamling genom underkastelse – synes mig helt godtyckligt, en av dessa vanliga psykologiska tolkningar, som vill förvandla det irrationella och mystiska till en platthet. Att konstruktioner av denna typ är brukliga,

om än icke förhärskande i modern teologi, tycks mig vara en naturlig konsekvens av att de professionella och bildade kristna inte, eller åtminstone inte alltid, är förmögna att tro på att Gud ständigt gör ingripanden på grund av människors böner, samtidigt som de, antagligen med rätta, i bönen ser något som hjälper de troende till sinneslugn och tillförsikt och är en nästan omistlig ingrediens i hela den religiösa apparaten.

Om möjligt än lösare ter sig Hans Larssons »försvar» för den icke troendes bedjande. Bönen beskrives på ungefär samma sätt som när det gäller den troende. »Egentligen» ber den icke troende också blott för sitt andliga välbefinnande och för sin moraliska upprustning – han »viger sig åt sin plikt», är beredd att följa »det första samvetet...» Larsson betonar rent av »att en sådan bön gärna blir hörd», trots att bönhörelsen inte rimligen av honom själv kan fattas annat än som ett drag i den sinnesförfattning, som enligt hans tolkning leder till bön. Om bönen fattas på detta sätt, det vill säga om den bedjande är lika klar på saken som Larsson, är den inte »något självbedrägeri... blott en andaktsövning». Bönens värde ligger alltså i bedjandet, att man kan tro, trots att man inte tror på bönhörelse i vanlig trivial mening (att ett barn skall bli friskt) utan endast i »egent-

lig» mening, det vill säga enligt Larssons konstruktion.

I åtskilliga samtal och brev har jag fått rådet att bedja med motiveringar av denna pragmatiska art: dels skulle jag få ro genom att bedja, dels skulle jag småningom genom bedjandet få ett slags tro, åtminstone på värdet av att bedja eller rent av på den Gud som bönen riktar sig till. Jag tvivlar inte på att detta recept i vissa fall kan vara effektivt. Flera konvertiter har berättat om hur de genom bön och andra handlingar – särskilt att gå i mässan på morgnarna – småningom glidit över till försanthållande och tro; Ernest Psicharis redogörelse för sin omvändelse förefaller mig särskilt trovärdig. Men i dessa fall har såvitt jag vet inte något grovt självbedrägeri, i varje fall inte något handlande i strid mot övertygelsen, förelegat. En människa som är osäker och tvivlande, men lockad av tron, tillgriper yttre åtgärder, som inte ter sig förljugna eller bedrägliga, för att glida vidare på den väg som han, med större eller mindre förhoppningar, ser som en utväg.

Att bönen i sådana fall kan ge resultat i form av tröst eller till och med tro, måste väl sammanhånga med våra erfarenheter från barndomen. Även om denna endast för ett fåtal varit den värld av trygghet, som många talar om, inneslöt den

för de flesta stunder eller åtminstone ögonblick av ett senare okänt eller ytterligt sällsynt lugn. Minnet av sådana stunder är starkt förknippat med ritualen av bön före insomnandet. Jag misstänker att denna ritual är den främsta formen för religiös propaganda: vi var sömniga och trötta, med bönen satte vi ett streck under dagens fladdrande mödor och tankar, den blev en lugnande och avslutande injektion före den totala vila som väntade. För den vuxne framstår bönen gärna som en metod att återvända till dessa stunder.

För mig är ett bedjande utan tro i princip lika orimligt som förkastligt. Hur skall jag kunna be till någon jag inte tror på – i varje fall inte i den meningen att han kan ge bönhörelse? Hur skulle en sådan låtslek vara förenlig med de elementära begrepp om sanning och reda, som jag hållit på i all osäkerhet och förvirring?

Då jag ändå gripit till bön några gånger, har det varit i en sinnesförfattning så olika den av Hans Larsson beskrivna som jag gärna kan tänka mig. Jag har bett i skräck inför min hustrus sjukdom, och bönen har endast gällt att hon skall få leva; jag har bett i ett slags våldsamhet; bönen har något lugnat mig, men medvetet har jag sannerli-

gen inte bett för att suggerera mig själv till lugn; än mindre har bönen varit uttryck för sådana stämningar, som berörs i Hans Larssons meditation. Min hustru har blivit frisk, men varken hon eller jag har någon benägenhet att i detta se en bönhörelse.

Varför har jag bett? Den aldrig helt utplånade tradition från barndomen, som jag nyss nämnde, har sannolikt varit den nödvändiga bakgrunden. Men en känsla av att alla medel, även de mest absurda, måste tillgripas har varit det i situationen bestämmande motivet. Jag kan inte komma ifrån att detta innebär en gnista av tro, att jag för ögonblicket tänkt mig, att någon liten utsikt funnits för att spelet skall lyckas. Kanske finns i bönen rent av ett utkast till den barocka tanken: »När jag, förnekare, ber, måste du rycka upp dig och existera.» En god vän till oss, som är katolik, bad självfallet ivrigt, då hennes man låg för döden. Men hon gjorde också en annan sak, som, tror jag, kan jämföras med mina böner; hon sände efter vatten från källan i Lourdes och lät sin man dricka det, en handling som inte överensstämde med hennes normala trosförmåga och framstod som ett utslag av desperation.

Min hustru och jag talar någon gång om mina böner med ironi, blandad med någon rörelse. Jag

kallar läkare och mediciner det unga gardet, som Napoleon alltid var beredd att sätta in för att säkra segern; bönerna är det gamla gardet, som Napoleon var så rädd att använda, att han vid ett par tillfällen förlorade en batalj, eller underlät att vinna en total seger, genom sin tvekan. Det gamla gardet blir så dyrbart därför att man i dess insättande ser en aning om nederlagets möjlighet och den enda bräckliga chansen att segra – man vill segra tryggt, med marginal.

Varför berättar jag nu detta? När jag första gången gjorde det, hade jag en stark uppfattning, att förtigande skulle vara förljugenhet på en för min självredovisning central punkt – att skriva om min hållning till religionen utan att nämna denna sak verkade bedrägeri. Då väl ett sådant erkännande en gång är gjort, blir det som vi alla vet inte svårt att fortsätta.

Men hur ser jag på det hela – bönen och berättelsen om den? Det är med blandade känslor, som knappast är riktigt klara för mig själv. Jag skäms en smula, det är onekligen något löjligt både över den gudlöses bedjande och hans meddelande där-om. Å andra sidan erfar jag en lätt självbelåtenhet – väl nästan ofrånkomlig i sådana fall – över den motsättning, för att begagna ett finare uttryck den problematik, som framträder i själva bönen,

och över den öppenhet, med vilken jag kan omtala saken.

Men jag vill be läsaren tro, att dessa krumbukter inte är av vikt för synen på mina böner. Jag vet, hur innerligt och förtvivlat jag bett, jag vet också, med vilken negativism jag utanför farozonen betraktar bedjandet, jag misstänker att i en ny överväldigande kris det gamla gardet än en gång kommenderas fram. Sådana sprickor tror jag inte är ovanliga hos personer av min typ, inåtvända, egocentriska, rationalistiska, ängsliga och längtande.

Medan det gudlösa bedjandet är viktigt för min egen självföreställning, ser jag i min envist bevarade vidskepelse något oväsentligt, ett fåneri, som jag inte varit tillräckligt intresserad att frigöra mig från. Det sammanhang, som finns mellan de båda företeelserna, är för uppenbart för att kräva några kommentarer.

Några former av vidskepelse är för många människor i min generation nästan självklara – enligt min erfarenhet har deras spridning snabbt avtagit under senare tid. Så länge jag minns har det varit säkrast att spotta tre gånger, då en katt springer över vägen, och att akta sig för att gå under stegar – den sistnämnda anvisningen är förresten ra-

tionell, även om den också fått vidskepelsens helgd. Dessa regler är inte besvärliga att följa. Budet, att man inte får vara tretton vid bordet, kan däremot leda till svårigheter. Det är på den punkten framför allt som jag märkt styrkan av min egen vidskepelse.

Vid bjudningar hemma hos oss har det för min hustru och mig varit givet, att trettontalet måste undvikas. Ett par gånger under senare år har jag däremot måst inskrida för att jag inte skulle bli en av tretton lunch- eller middagsätare. En gång var det en grupp liberala ungdomar, som bjöd in oss; jag vädrade trettontalet och bad om rättelse, vilket ledde till larviga komplikationer, bland annat därför att Gerd i sista ögonblicket blev hindrad att komma och en ersättare måste uppdrivas. En annan gång bjöd ett antal vänner på middag; en halvtimme före middagen befanns det att vi skulle bli tretton, en av inbjudarna fick sätta sig i tamburen till restaurangen för att vänta, tills en inkallad nykomling hunnit fram.

I båda dessa fall har min aversion mot trettontalet lett till små men reella olägenheter. Det komiska är att jag sökt övervinna min vidskepelse utan att lyckas. »Hur kan du komma med dessa förbannade dumheter och dessutom göra dig själv löjlig inför människor (de unga liberalerna) som

just respekterar din rationalism.» Men jag har varit ståndaktig: »Om jag nu går med på tretton, blir jag orolig både under bjudningen och efteråt, varför inte i stället böja mig för mitt eget tokeri.» Det är ett tecken på fördomsfrihet – kanske också på tolerans mot en äldre herre – att ingen hånat mig eller skämtat om min vidskepelse.

ENSAMHET

Det finns en viss prestige över ordet ensamhet och viljan att vara ensam. Inte bara så att ensamhet gärna blir liktydig med en självständighet i isolering (Ibsen) utan också på det sättet, att det ligger något av stolthet, stillhet, andlig produktivitet över ensamhetstanken. Blir man inte, som så många förkunnat, i ensamheten renare, djupsinnigare, mera »sig själv», och är det inte alltid fint att vara sig själv – hur detta »själv» än må vara beskaffat? Ibsens Brand måste till slut bli ensam, annars blir allting tilltrasslat, halvt, litet nedsölat. Kant funderade ut sitt system under ensamma vandringar. Henry James blev så stor, förklarar hans främste biograf, därför att han, visserligen under träget umgänge på middagar, bevarade en så stark personlig avskildhet, att han till och med ansåg äktenskapet vara ett farligt intrång i denna integritet. I lovtalen över Dag Hammarskjöld finner vi alltid ett ord om hans fjällvandringar, ofta utan sällskap; denna böjelse för ensamhet ses som ett drag i, en förutsättning för hans storhet.

Ensamhetsproblemet har alltid oroat och irriterat mig. Grunden är att jag avskyr ensamhet och rent av finner den outhärdlig utom i små portioner, vid en bok eller vid skrivbordet, i visshet om att jag när som helst kan träffa andra och att jag snart kommer att göra det. Detta drag hos mig kan påstås endast vara en sida av mitt beroende av en enda älskad person, från min mor till min hustru sedan fyrtio år. Och det är sant att jag utan större svårighet kan leva en tid nästan totalt isolerad från umgänge, om jag har »den enda» i närheten. Men det ligger något mera i saken. Om min hustru inte är med, och ofta då hon är med, söker jag sällskap. Jag har i regel tråkigt med mig själv, inte bara tråkigt, utan – med några undantag – besvärligt och pinsamt. Jag tänker inte stora och vackra tankar, gläds inte över minnen av förälskelse, lycka, framgång utan plågas av små styng ur det förgångna, samvetsqual, bitterhet mot mig själv och andra. En ensam resa eller vandring på några dagar ter sig som ett helvete i miniatyr; jag undviker sådant och när jag för länge sedan gjorde försök till utbrytning, avbröt jag hastigt diversionen och skyndade tillbaka till vad som – under försöket – framstod som en idyll. Är jag borta för mig själv några dagar, gäller det att få sällskap, till middagen, till promenaden, helst ända till säng-

gåendet – för att klara de korta men otäcka minuter som skiljer avklädningen från sömnen.

Då jag skriver om detta är det för att frågan, som sagt, blivit ett problem för mig. Enligt vanlig mänsklig ordning har jag anklagat mig själv för ensamhetsskräcken och likaså provat på att göra den till något ädelt eller i varje fall fullt godtagbart. I huvudsak har jag dessbättre nog lyckats med den senare linjen. Men problemet står kvar, och jag iakttar nästan dagligen mina konster i genren, martyr- och hjälterollerna, för att bruka starka ord.

Vad jag avundas den ensamme vandraren, tryggt vilande i sig själv, betraktande tingen med mildhet och uppskattning, beskådande sitt liv med trivsel, lugnt och ostört funderande över uppgifter för dagen eller framtiden, med lösningar i ränslan vid hemkomsten! Jag tror mig ha en aning om vad han känner. Några gånger om året blir en promenad för mig en sådan vandring i fickformat; jag märker efter en halvtimme, att jag inte varit orolig, att jag belåtet och inte utan framgång tänkt över ett kapitel att skriva, ett föredrag att hålla, att jag återvänder med några synpunkter eller åtminstone nya formuleringar. Men detta är så sällsynt, att det snarast understryker min skillnad från den »verklige» vandraren. Vad är då felet med

mig? Är jag för slapp i huvudet för att tänka systematiskt en lång stund? Är jag en sådan lymmel, att det måste vara min lott att tänka på fel, små tarvligheter, hetsigheter och klunsigheter?

En del ligger nog i denna trista tolkningslinje. Med större tankeenergi och självdisciplin skulle den ensamma halvtimmen ha blivit mera profitabel. Jag skulle ha undvikit drömmerierna – ett dåligt namn, då de mest gäller ledsamheter – och jag skulle aldrig ha hamnat i den groteska tomhet, som fylls genom att jag räknar stegen och på klockan ser minuterna avverkas. Ett liv, mindre packat av sådant, som ger skäl till självförebåelser, skulle ha gjort promenaden eller den ensamma middagen gladare; jag har alltid för mycket, inte smuts, men skräp att böka i och därför blir det inte stillhet och glädje över den »fridfulla» stunden.

Men jag har också goda försvarsattityder. Den »verkliga» vandraren förvandlas från förebild till en avskräckande figur. Han företräder ju det värsta jag vet, vad jag brukar kalla »här dansar Fridolin». Han är så nöjd med sig själv, att han kan vara ensam, omgiven som han alltid är av behagliga tankar, smickrande och lyckliga minnen, arbetsuppgifter, som det är ett nöje att brottas med. Denne självälskare har intet besvär med samvetets getingar, han är ju bra och har alltid varit bra.

Det är denna narraktiga trygghet, som gör det så lätt och trevligt för honom att tänka över ett förelagt tema; kommer det litet tvivel och ångest, blir det bara bekräftelser av den djupa finessen, kanske rent av skuggor från Guds mantel.

En beskedligare förklaring till den ensamhetsfruktan, som jag efter många samtal med andra tror vara en egenhet hos mig själv, är att jag i ordets egentliga mening inte har sällskap på vägen. Jag gör nästan inga iakttagelser, jag ser inte blomorna och träden, jag vet knappt om det är hus eller vatten eller skog vid sidan av vägen. En bit räcker kanske den förklaringen. Ensamheten blir så »verklig», att jag bara har mig själv att umgås med; många andra klarar sig kanske helt enkelt därför att sceneriet är en ständig distraktion. Men tillräcklig är förklaringen inte: jag skulle behöva se mig själv som person, som »gestalt», för att upptäcka sammanhanget, och då vore jag inne i myternas värld.

ÄDEL OCH ODRÄGLIG: MARCUS AURELIUS

Stephen Potter har skrivit några roliga och sederlärande böcker om lifemanship, livsmannaskap, människornas begär att skryta och nedsätta andra med maskering och finesser av skilda slag. En art i genren skulle kunna kallas sublifemanship, hur man under uttryck för olycka, svaghet och till och med förnedring sätter sig på omgivningen. »Jag är en okunnig och enfaldig man, ni får ursäkta mig, men jag säger som det är.» »Allting är trist och meningslöst, men jag klagar inte.»

Många säger sig finna tröst och glädje i Marcus Aurelius' självbetraktelser. Det finns enligt min erfarenhet knappast någon bok, som så allmänt omtalas med respekt och välvilja. Marcus Aurelius personifierar ädelheten, det på en gång goda och upphöjda, och att tycka om honom blir att bära en orden för genomskådande utan ondska. Vid tre genomläsningar, skilda av ett eller annat årtionde, finner jag honom lika tröttsam och retsam: Jag tror att han i ovanlig grad var fylld av vackra och snälla tankar, men förevisningen av denna ädelhet tycks mig odräglig. Han förenar

livsmannaskap i mera trivial mening – skryt och förakt – med sublifemanship, martyrmannaskap, självbelåtenhet bakom en fasad av ödmjukhet och elände.

Självberömmet är koncentrerat i betraktelsernas första bok, i den formen att författaren prisar sina släktingar och lärare för en god uppfostran, som gjort honom till den han är. Fadern var »ett föredöme i manlighet parad med anspråkslöshet», »av min mor fick jag lära mig gudfruktighet och givmildhet», morfadern »lärde mig inse nödvändigheten av en outtröttlig flit», Apollonius »lärde mig . . . att förnuftet skall vara ens enda rättesnöre . . . I alla lägen måste man visa samma jämnmod», »av Sextius lärde jag välvilja. Han var typen för en god familjefader och väckte hos mig insikten, att man bör leva i enlighet med naturens lagar.» I sjutton punkter på tio sidor fortsätter denna uppräknings av de förträffliga insikter och egenskaper, som Marcus Aurelius fått genom goda exempel och råd; det är svårt att finna ett vackert karaktärsdrag, som han inte efter denna lärotyd anser sig besitta.

I det följande utvecklar den så presenterade mönstermannen sina läror. De går på tre skilda linjer. Dels framhävs i olika sammanhang värdet av de egenskaper som författaren velat och tyd-

ligen lyckats tillägna sig: godhet, mildhet, klokhets tolerans och mycket annat; på vanligt sätt markeras denna tankegång genom att författaren säger sig inte helt ha nått den fulländning han eftersträvar. Dels manar Marcus Aurelius läsaren och sig själv att med upphöjdhet, ja, med överlägsen likgiltighet betrakta allt som händer. Dels slutligen påstås allt som händer vara till det bästa, och den pessimism som spåras i den överlägset föraktfulla hållningen mot livet och människorna vändes alltså i from optimism.

Det är väl snarast den stoiska likgiltighetslinjen, som förklarar Marcus Aurelius' popularitet som själasörjare. Livet och människorna är onda och äckliga: »Och dina medmänniskor! Knappt den angenämaste av dem är uthärdlig...» »När du tar ditt bad, ser du omkring dig olja, svett, smuts, grumligt vatten, med ett ord idel motbjudande ting. Sådant är också hela livet och allt vad där sker.» Men denna känsla mildras eller övervinnes av att man vet hur betydelselöst allt är och därför ser allt med jämnmod. »Huvudsumman är: betänk alltid hur kortvarigt och eländigt allt mänskligt är»... »var lik klippan mot vilken vågorna ständigt bryter sig – den står orubblig, och vid dess fot lägger sig de skummande böljorna till ro.» »Den som sörjer eller är missnöjd över något är

lik en offergris som sparkar och skriker på slaktbänken... Kom ihåg, att endast de förnuftiga varselerna är det beskärt att frivilligt böja sig för alla skickelser.»

Sin egen död synes Marcus Aurelius ha svårt att betrakta med denna serenitet, även om han visar prov på betydande »deadmanship». Han återkommer ständigt till frågan och söker på skilda sätt bevisa hur löjligt det är att vara rädd för döden. Döden är, skriver han, »ett av de ting, som hör naturen till» och därför bör man ta den med ro (likt en förnuftig gris som inte skriker på slaktbänken!). »Behöver du någon särskild tröstegrund, så kan väl ingenting göra dig mera tillfreds med döden än betraktandet av de ting och de människor du går att skiljas från... Det enda som skulle kunna komma oss att hålla fast vid livet vore ju, om det vore en beskärt att leva samman med människor som hade samma grundsatser som man själv.» Som jag i annat sammanhang nämnt, tillgriper Marcus Aurelius i sitt dödsmanuskap även tanken att döden »egentligen» inte finns – att logisk reflexion gör dödsfruktan omöjlig.

»What ever is, is right», denna Popes sats är en tredje huvudlinje hos Marcus Aurelius. Ibland talar han om det »förnuftiga» eller »naturliga» i allt som sker, ibland förklaras »gudarna» styra allt

till det bästa. »Vad naturen gör, gör den av nödvändighet, emedan allt är gagneligt.» »Allt som sker, sker med rätt. Om du noga ser efter, skall du finna detta. Och jag menar icke blott, att det sker enligt naturens ordning, utan också enligt rättvisa principer och härrör från ett väsen, som lönar envar efter förtjänst.» Dessa tankar framkastas omväxlande med ord av avsky för människorna och livet och hårda domar över andras oförnuft och tarvlighet.

Hos Marcus Aurelius' läromästare Epiktetos framträder viljan att i ödets eller gudarnas hägn »vara sig själv nog», att genom överlägset godtagande nå sinnesfrid, än starkare, stundom med en tillsats av cynism. »Önska inte att händelserna må hända såsom du önskar; utan önska att de må hända såsom de händer – därav kommer du att befinna dig mycket bättre.» »Du kan förbli oövervinnelig, om du aldrig inlåter dig i strid på andra områden än det där du måste segra.» Lugn kan vinnas »om du blir likgiltig mot allt som inte beror av oss själva och förlägger din känsla för gott och ont endast i det som beror av oss allena».

Uppskattningen av dessa vishetsläror är begriplig med tanke på det högmod och den egocentricitet som de förmedlar. Man är bättre än andra, bör vara okänslig för allt som inte gäller det egna ja-

gets utveckling och fulländning, försäkras om att i grunden allt går till det bästa. Det är onekligen en behaglig brygd, om man har mage att smälta den.

KONSTEN ATT VARA TRÅKIG

Harold Nicolson hör till de många, som förmanar oss att i sällskap inte söka dominera genom prat-samhet och trevlighet. En gentleman skall vara tystlåten, skriver han i sin bok om »Good Behaviour», vänta på andras inlägg, höra uppmärksam samt på vad de säger, begränsa sin egen insats till instämmanden, korta välvilliga kommentarer och uttryck för älskvärt intresse. Vi har särskilt på några engelska professorsmiddagar – långt ifrån alla – upplevt denna lära i praktiken. Det har ibland varit ohyggligt: begåvade och i sitt arbete roliga forskare, som talar om vädret, besväret att parkera, porslinspriserna på Portobello Road, som väntar på inlägg från andra och lyssnar till idiotier med belåten uppsyn, som undviker alla brännbara ämnen, ägnade att leda till debatt och meningsbrytningar. Det är något absurt i regeln att man skall låta andra prata och tjänstgöra som kör och uppmuntrare; om alla deltagare i spelet är sådana gentlemen blir tråkigheten olidlig. I litet gammaldags sällskap blir det särskilt svårt när

damer är närvarande. Man skall undvika ämnen, som kvinnor finner besvärliga; en räddning har man funnit i könsens separation efter middagen, med herrar, som talar politik och berättar snuskiga historier, med damer som pratar barn, kläder och hushåll.

Och dock ligger det något i Nicolsons gentlemanideal. Man bör inom rimliga gränser söka lyssna eller åtminstone låtsas lyssna till andra. Tystnaden är trist, men monopolismen är värre. Vi känner alla dessa skräckpratare, som inte släpper ordet. Ibland är de intelligenta, kunniga och till och med skojiga, de är kanske en lisa för de obrottsligt tystlåtna, men för oss, de flesta, som också vill säga något, är de en plåga, även då de inte pratar dumheter.

Bland de mer eller mindre utpräglade monopolisterna finns åtskilliga varianter. De som talar i ett kör, redogör för en tankegång, som de håller på att utforma, berättar om en resa de gjort eller en film de sett – utan att bry sig om de andra. De något mera godartade, som vill låta åhörarna vara med på ett hörn, använder ofta grepp som är än mera nedbrytande än den rene monopolistens. De frågar oavbrutet, om man instämmer; om man gör det, vilket är tryggast, tuggar de om vad de sagt för att inte något missförstånd skall uppstå (för att

inte tala om deras »förstår du» och »va»). »Tycker du inte det Herbert, det måste du väl ändå erkänna, det har du väl märkt, det har du väl tänkt på.» De gör pauser för att låta andra få en chans, men om den utnyttjas mer än tjugo sekunder, börjar deras blickar fara hit och dit, de blir oroliga och olyckliga och den, som för ögonblicket har ordet, tystnar inför deras ängslan. En grupp mildare monopolister har vanan, att då någon annan pratar oavbrutet sticka in ett »ja, ja», eller i grövre fall ett »ja, naturligtvis» eller »säger du det» eller »jasså, du» eller »ja, minsann». De krossar oss genom sitt generösa, toleranta och beskyddande lyssnande och riskerar inte att mista ordet för lång tid.

De professionellt roliga hör ofta till monopolisterna, men långt ifrån alltid. Den mest virulenta typen vid större middagar är historieberättaren, den som berättar skämtsamma och helst skabrösa historier. Jag vet mig inte ha mött mer än en mästare i genren, Helge Heilborn, verkställande direktör i Dagens Nyheter under min tid där. Han fyllde alla anspråk; de flesta historierna var bra, även om det »vågade» (för att begagna ett milt ord) fick något företräde framför det skojiga, han berättade utmärkt, klart, inte för långt, med poängerna lagom framhävda, han såg själv road ut men

skrattade inte sitt glada, varma skratt förrän historien var slut – till mina svagheter hör att jag börjar skratta i förväg. En framstående politiker minns jag som Heilborns motsats: han berättade sakligt, utan prydnader, utan glädje, historia efter historia, som en sekreterare redogör inför sin styrelse. Han tyckte tydligen inte själv det var roligt, han hade hört att det var roligt att dra anekdoter. Ett annat svårt fall var ett slags skådespel, uppfört av man och hustru: han berättar för middagssällskapet, först skrattar ingen, sedan skrat- tar hon – som måste hört saken tjugo gånger – hjärtligt, alla andra skrattar av hövlighet eller vilja att visa sig begripa vitsen, succén är klar och man- nen fortsätter att pina sin omgivning. I enmanstea- ter kan ungefär samma trafik bedrivas: berättaren ser sig omkring, tills någon i skräck eller artighet börjar skratta, sedan klämmer han själv till med ett långt ekande skratt, som de andra måste bi- dra en smula till för att inte vara oförsämda.

De som med aggressiv envishet driver sina me- ningar är besvärliga, men inte mer än den motsat- ta grupp, som inför varje ivrig utläggning påmin- ner om att vi aldrig kan vara säkra på någonting, att det är bäst att inte ta bestämd ståndpunkt. Montaigne måste ha varit en mästare i den genren, mannen som är överlägsen inte genom att gen-

driva och vederlägga utan genom att ställa sig utanför iförd skeptikerns fasta rustning.

De spirituella, med lysande formuleringar av det vardagliga, med överdrifter som belyser, med pregnant elaka karaktäristiker, är ett salt i konversationen. Men även kvickheten har sina vådor. Den kvice vill alltid vara kvice, han söker oroligt efter fyndigheter, han längtar efter framgången och bifallet och blir en aktör som ständigt vacklar mellan succé och fiasko. Jag känner väl ett par personer av den typen: de kan verkligen vara briljanta, men de vill göra briljansen till vana, till natur, de blir ansträngda och åhöraren blir trött och medkännande inför deras ävlan. »Jaså, nu försöker han igen, det gick ju bra (hederligt skratt), det gick inte vidare bra (kort, förläget skratt).» De yrkeskvicka påminner mig alltid om det engelska 1800-talets mest omskrivna lustigkurrar: Disraeli och Wilde. Deras skrifter och noterade infall visar att de kunde säga strålande roligheter, paradoxer med tillräcklig sanning eller rimlighet för att också vara satirer. Men i sin iver att briljera sade de också förgyllda fadäser, förbluffande fraser utan en kärna av vett. Det har skrivits mycket om hur de båda främlingarna – juden-lycksökaren och irländaren-estet – roade Englands gentlemen, hur skrattet steg mot dem vid

teet och portvinet. Och ibland var det säkert så, men en del anteckningar tyder på att inte sällan blott några var roade, medan andra var irriterade över koketteriet och skådespelarglädjen eller rent av tänkte eller mumlade »struntprat, dravel, ordlekar». Mot dessa kvickhuvuden kontrasterade Gladstone, ofta beskriven som en tråkmåns – och hans allvar och besinning måste ha kunnat vara bedövande – men också skildrad som exceptionellt trevlig vid ett enskilt samtal; han lyssnade intresserat, talade med klokhets och insikt utan att bravera, var alltför tryggt självsäker för att ständigt söka bifall eller instämmande. Som en svensk motsvarighet tänker jag mig alltid Eli Heckscher, en av de behagligast trevliga människor, som jag mött.

I min första memoardel sökte jag beskriva tråkigheten i dess högsta personifikation, intelligent, kunnig, lysande som talare och skribent: Nils Edén. Det tråkiga bestod i det jämnt förträffliga, det allvarliga, det alltför solida, det gravitetiskt självbelåtna. Jag tillade efter karaktäristiken: »Dess bättre gick han, såvitt jag vet, inte så långt att han som många andra allvarsmän sjöng Bellman, Gluntarna eller Fridas visor i begäret efter lustigheter.» På den punkten hade jag fel. Någon tid senare fick jag av en son till Edén en beskrivning av den store

mannen, som bland annat omtalade, att han gärna på kvällarna i kretsen av familj och vänner sökte avkoppling i visor av det slag, som för många är kvintessensen av munterhet, humor och flykt från vardagen. För mig nådde därmed Edén perfektionen.

Min syn på Gluntsångare – för att ge en beteckning på alla allvarsmän, som sjunger i goda vänners lag – är säkerligen orättvis. Den färgas av min brist på musikaliskt sinne; jag har svårt att lyssna till de bästa sångare – senast led jag en kväll vid festivalen i Salzburg – och amatörer som självmant griper till sången på en bjudning är mig förhatliga. Först och främst är de monopolister av värsta slag, tvingande till lyssnande och tystnad med hjälp av lånade verser och ett instrument som överröstar samtal. De är nära nog omöjliga att hejda; att skratta åt en rolighet kan man möjligen låta bli, men ingen kan underlåta att berömma en vissångare och be honom fortsätta. De är ute för att dölja eller kompensera sin egen ledsamhet, glada över att få behärska andra genom hårda medel. De ser nästan alltid ännu mera belåtna ut än ett dumhuvud över en dålig lustighet. Att sjunga är i och för sig roligt – jag piggar ibland upp mig med Marseljäsen, väl vetande att ingen får vara inom hörhåll. Men amatörsångarna är dessutom

belåtna över sången som ett alibi: »Här ser ni vilket sinne för fest och humor jag går omkring med i hemlighet, hur hjärtat fladdrar och brinner bakom masken.» Då det gäller särskilt dystra och bundna personer, blir föreställningen rent lasciv, men inte i ordets behagliga mening.

Även denna bild är naturligtvis missvisande och orättvis. Många sjunger i all anständighet och åtskilliga är glada över andras sång. På en bjudning hos oss har det såvitt jag vet inte sjungits mer än en gång; det var lyckat. Karl Gerhard hörde till gästerna och någon sade till mig att vi skulle be honom sjunga. Jag sade ivrigt nej och förbjöd alla misstänkta att ta upp frågan; jag trodde att Karl Gerhard skulle avsky att sjunga för en liten publik och utan betalning och gruvade mig själv för ett uppträdande – men någon förde i alla fall fram tanken till Karl Gerhard. Han sade ja med förtjusning, sjöng med entusiasm, och jag själv hade mera nöje av hans visor än på någon revy.

En förtätning av tråkigheten i dess manliga gestaltning, seriös, prestigebetonad i själva lössläppheten, är enligt min ringa erfarenhet de många sammanslutningar som med skiftande syften har det gemensamt, att de motiverar karlarnas utflykter från hemmen: Rotary, Lions, S H T, årsföreningar och mycket annat. Jag har bara varit med

några gånger som gäst och föredragshållare. Högtidligheten, de små ceremonierna, glädjen över att umgås med litet högre uppsatta, munterheten inför mikroskopiska roligheter är nästan alltid inslag i bilden. Man sitter bland normalt eller över normalt kloka människor och drabbas av en kollektiverad enfald. Politiken får inte glömmas i det sammanhanget. Allt färre går på politiska uppbyggelsemöten, talarna tycks tro att publiken är än okunnigare och smalspårigare än den är. Man frestas tro på det gamla ordet, att vårt blomstrande kommunalliv bygger på hemmets och äktenskapets tristess.

Fullständigheten hör till de närstående djävulsgreppen. Man frågar artigt en person hur det varit på resan, beredd att stå ut med två minuter av sammanfattning och episoder. Men vederbörande svarar, som om han (kanske än mer hon) trodde mig vilja ha rejäl upplysning; det blir tio minuter av dålig naturskildring, välvilliga anvisningar om matställen, magbesvär och antydningar om personliga upplevelser på Akropolis. Jag har ett par bekanta som är besatta av denna vilja att klarlägga, utreda, fastställa orsaker och sammanhang. Att höra ett lysande föredrag är nästan lika trevligt som att läsa en utmärkt bok, ett hyggligt föredrag är uthärdligt, men dessa improviserade föreläsningar är smärtsamma. Dessbättre kommer förelä-

saren ofta av sig, glömmar vad han vill meddela och tystnar småningom kvävd i sitt eget nystan.

Att berätta om sina sjukdomar och krämpor anses ofta vara ett drag av kvalificerad tråkighet. Åhörarna kan av finess inte avbryta eller hejda, de måste ge en liten tribut av medlidande genom att lyssna, den sjuke eller före detta sjuke är intensivt upptagen av sin sak och begriper inte omgivningens likgiltighet eller obehag. Då man blir äldre tycks inställningen till dessa beskrivningar ändras. Man har alltid själv något att berätta, man är nyfiken på dessa faror som kommer allt närmare: det uppstår, då båda är gamla, ett hederligt utbyte mellan berättare och åhörare, präglad av sympati, vetgirighet och i lyckliga fall belåtenhet över att man själv inte har det så besvärligt, att det eller det symptomet inte framträtt. Ett slags konkurrens i eländet blir tydligen för de svårt ansatta en tillfällig tröst. Jag har en god vän som är så duktig på den punkten, att han alltid verkar lugnande. Om jag har hjärtklappning, är hans hjärtklappning mycket värre, om jag är nervös, är han alldeles förstörd av oro – jag känner mig frisk, därför att han är sämre.

Då jag tänker på tråkighet, stiger en bild av fulländningen fram. En man talar, länge, utförligt,

ointressant. Han understryker banaliteterna och de likgiltiga uppgifterna med yviga gester. Han gör konstpauser, med djupa blickar på sitt offer eller med ögonen sänkta som om han vore överväldigad av sitt eget tal. Monopolismen är inte total, men varje inlägg från min sida pareras med blickar åt sidan, ett »ja, naturligtvis», en min av iver att själv fortsätta, att nästan sprängas av viktiga meddelanden. Han skrattar ibland, utan glädje, ett rutinskratt som verkar beställd applåd. Han broderar på varje inkastad reflexion, så att den mister sin fräschör och blir en detalj i en upplysande föreläsning. Han talar väl, finner omedelbart det rätta ordet, det vill säga ett ord som är fullt användbart men inte originellt. I denna fulländning har jag egentligen mött tråkigheten endast en gång, hos en – enligt allmän utsago – av de mest framstående män jag träffat, förutvarande stats- och utrikesminister, lysande talare och politiker. Det slutade med gräl, men jag är ännu förvånad över att jag kunde behärska mig ett par timmar inför detta monstrum.

Och min egen tråkighet? Monopolismen är mig, tror jag, främmande, utom i sällsynta och upprymda stunder, då jag kommer på en idé eller en fantasi, som jag känner mig kallad att utveckla. I regel söker jag lyssna eller åtminstone uppmärksam

se på den talande, även om blicken kanske någon gång blir glasartad. Då jag själv talar, gestikulerar jag för mycket, är alltför ivrig i småsaker; jag skrattar sällan men då jag, vilket vid Gud inte är ofta, berättar en rolig historia, börjar jag som sagt gärna skrattet före poängen. Värst är, som min hustru påminner om, dragen av besserwisseri och tjatighet. Då någon förevisar kunskaper inom områden, som jag kan något i, är jag inte lugn förrän jag fått antyda likvärdighet eller överlägsen kunskap. Då jag vill bevisa något, drar jag saken gång på gång, nöjer mig inte med ett stillsamt godtagande, utan kräver aktivt erkännande, en rejäl kapitulation. Och slutligen: jag blir alltför lätt arg, tror att motståndaren är både ohederlig och enfaldig.

Men hur många roliga samtal finns det inte att minnas. Plötsligt börjar ett spel, en improviserad teater, med associationer som flyger, växer, glänser och vissnar, med insikter om en bok eller en människa som vi tycks förvärva tillsammans, under leenden och blickar som visar vår gemenskap, vår förtjusning att upptäcka, vår likhet och likställighet.

HELVETEN I MINIATYR

I

På väg från Aix-en-Provence till Menton – för bortåt tjugo år sedan – viker vi av vid Brignoles för att övernatta i ett av reseboken rekommenderat hotell, en gammal herrgård med ruinerna av ett kloster på tomten. Det är en ruskig novemberdag; vi kommer fram i regn och skymning. På gården, när vi stiger ur bilen, möter oss värden, en spänstig man i femtioårsåldern med drag, som verkar förfinade och fördärvade av äventyr, lidanden eller débaucher. Han rycker till, då han får se mig, det är den första av de många konstigheter som väntar oss. Sedan presenterar han sig som brittisk major med ett vanligt namn, låt oss säga Gordon. Vi förs till ett rum en trappa upp och önskas välkomna till middagen en timme senare.

Rummets, liksom hela hotellets, utstyrsel är märkvärdig: möbler och prydnader i provensalsk antik (1500- och 1600-talen), som Gerd sakkunnigt förklarar vara omåttligt dyra, i kombination med moderna bekvämligheter. Stora och tunga sängar, skåp och stolar av trä med konstfulla utsirningar, broderier och överdrag i bjärta färger;

vi fäster oss särskilt vid toaletten, upptäckt efter några minuters sökande, en väldig praktstol med draperi och tronehimmel.

Matsalen, med plats för trettio personer, är nästan tom; en engelsk lärarinna läser flitigt sin bok i ett hörn. Matsedeln bjuder på trettio eller fyrtio rätter; man får äta vad man vill för tjugo kronor, vi beställer anka och väntar oss några uppvärmda skivor men in kommer efter en stund en nystekt orörd fågel. Värden och en vaktmästare serverar; majorskan skymtar i köket. För att leva upp till den dyra och goda maten beställer vi en fin bourgogne; värden meddelar oss, att utgiften är onödig, han föreslår ett vin som är hälften så dyrt och påstås vara lika gott. Vid kaffet ber värden att få sätta sig vid vårt bord; därmed börjar ett samtal på tre timmar.

Major Gordon förklarar först varför han ryckte till, då han fick se mig. Han trodde ett ögonblick, att det var Churchill – »det var bara cigarren som fattades» – en trägen gäst, som dock brukade avisera sin ankomst i god tid; samma älskvärda misstag har gjorts några gånger förut, jag blir alltid smickrad men också litet oroad – så gammal och tjock är jag dock inte. Churchillgreppet blir inledning till en intim självbiografi. Sådant brukar vara olidligt men Gordon berättar bra och

har en del roliga saker att förtälja; ibland tror jag på vad han säger.

Gordon, född i Australien, har varit med i femton krig, som tjugooåring i första världskriget, sedan som officer i småkrig i Asien, Afrika och Sydamerika, slutligen i andra världskriget. Han tillhörde Mountbattens berömda Burmaarmé, anförde rent av det sista kompaniet i »the forgotten army», som från Burma lyckades återvända till Indien. Till det märkvärdiga med Gordon hör att han inte skryter direkt eller grovt, han framhäver ingen egen insats, talar om sig själv med likgiltighet. Hans historia blir fängslande genom att han är så intensivt intresserad av de människor, som han kommenderade. Under månaders återtåg genom djungeln, förföljd av japanerna, gång på gång angripen och decimerad, hade den lilla truppen svetsats samman. Några var paralyserade av rädsla, de flesta blev stålsatta i faran. Sårade och sjuka bars av kamraterna, som hellre vågade sitt liv än sin ära; några begick självmord för att inte hindra de andras marsch och i skräck för japanernas tortyr. I Gordons skildring blev detta naturligt och enkelt, även om man spårade hans stolthet över att ha upplevt ett epos, att ha fört den sista truppen i den glömda armén tillbaka från Burma till Indien.

Samtalet får en ny vändning genom min fråga: »Var ni inte rädd för er egen skull, för att bli dödad, är ni alls inte rädd för att dö?» »Nej», svarar Gordon med samma lugna intensitet som förut, »jag vet att jag skall få se Nelly Winter en gång till innan jag dör.» Nelly Winter är hans stora kärlek sedan tjugo år, men något yttre har aldrig hänt dem emellan. »Jag har varit gift hela tiden, ni ser min hustru där borta, två söner har vi haft, som stupade under kriget. Nelly har jag aldrig kysst, jag har aldrig hållit hennes hand. Sista gången jag såg henne var i Sydney kort före kriget. Jag trodde hon var i England men plötsligt kände jag, att hon väntade på mig vid ett gathörn i närheten. Jag gick dit, vi pratade, hon skulle strax resa, men hon lovade mig att vi skulle mötas en gång till. Det har jag vetat under kriget, och jag kunde inte vara rädd.» – Inte ett ord av sentimentalitet eller vädjan till våra känslor, trots att konjaksglasen tömdes, fylldes och tömdes tre eller fyra gånger.

Då vi slutligen skildes, lika korrekt vänligt som om vi pratat om vädret, var Gerd och jag gripna – »the forgotten army» och Nelly Winter hade för alltid ingått i vårt ordförråd. Men småningom uppe på rummet blev vår stämning en annan: »Vi är omgivna av galningar.» Oron stegrades, då vi

fann att rummet inte gick att låsa och då den vaktmästare vi hittade förklarade, att man aldrig använde några nycklar i huset. Med stort besvär barrikaderade vi dörren med en soffa och två väldiga stolar och Gerd band ett snöre mellan sin vänstra hand och dörrhandtaget.

Vi vaknade efter god sömn till en vacker morgon. Major Gordon var redan i farten och ville nödvändigt visa oss två saker, innan vi for vidare. Först trädgården, där tjugo tropikhjälmar prydde träden; de överlevande kamraterna från »the forgotten army» skulle komma på besök ett par dagar senare och tillrustningarna för deras mottagande hade börjat. Sedan en samling nyss uppgrävda barnskelett i en källare; munkarna ett par kilometer från detta gamla nunnekloster hade grävt en tunnel till sina kvinnliga kolleger, och kvarlevorna av de mördade barnen vittnade om vad som sedan hände. Förbindligt önskade Gordon oss lycklig resa och välkommen åter.

Ett par år senare sökte jag få tag på majoren i en engelsk rulla; det gick inte, namnet är för vanligt. Hotellet har sedan länge, har vi hört, övergått i andra händer; något nytt besök har vi inte gjort.

I juli for vi upp till en av de små bergsbyarna några kilometer från Menton för att äta lunch – Castellar, det vackraste av de många vackra namnen i trakten. Vi hade besökt byn då och då sedan tjugo år. Första gången, ett år efter kriget, gick det bara att uppdriva några skivor rågbröd med korv, utan smör. Sedan hade den gamla restaurangen vid torget öppnats; vi brukade sitta på terrassen, med den övliga utsikten över dalarna och havet, vid klar sikt med en glimt av Korsika. Ännu för ett halvår sedan var det ett bra, enkelt ställe, med hygglig mat och en älsklig ung värdinna som längtade tillbaka till det hem i Marocko, som hon måst lämna. En herde i åttioårsåldern, som vaktade får på bergssluttningens ängar, kom dit varje dag vid ettiden för att få sitt huvudmål för dagen. Jag brukade prata med honom och bjuda på cigarretter. Han berättade att han rest mycket – »Marseille, Korsika och allt det där, monsieur» – och antydde att han i sin ungdom varit svår på fruntimmer och ännu inte var förbrukad. Jag såg på det skäggiga ansiktet, de tårade ögonen och de dräglande mungiporna med sympati; hade han varit där vid vårt sista besök hade jag sannolikt funnit honom passa väl in bland de djävligheter, som nu var krogens signatur.

Ty restaurangen var totalt förändrad. En ny värdinna, fet, slafsig och illaluktande, kypare, som tycktes vara rekryterade bland ortens ligister – smutsiga, dumt skrattande, oskickliga – dålig och dyrare mat, långsam servering. Vi satt som vanligt på terrassen. Två andra bord var besatta: vid det ena ett äldre par, en karl med stickande hårda ögon, som röt åt betjäningen, och en kvinna, som förvillande liknade mrs Franklin Roosevelt, men med ilska i stället för godhet i blicken; vid det andra en ung man i shorts och öppen jacka, som gav en god vy av hans hårväxt, samt två fula, ovärdade unga kvinnor i liknande kostymering, den ena i framskriden grossess med en ettårig skrikande unge på knäet. Det sägs nästan ingenting vid de båda borden.

Vi hade knappast hunnit slå fast, att vi satt på en skräckteater, förrän den korta men välspelade pjäsen började. Det äldre parets knähund ramlade över terrassräcket: skrik, ovett, sökande efter hunden, som återfanns oskadad men fick ett par smockor för att han gått vilse. Det lilla barnets skrik blev så ohyggligt, att mamman tog det på armen och under resten av måltiden gick fram och tillbaka med ungen, ett vaggande utan framgång. Alla tycktes förbittrade utom de unga kyparna, som skrattade muntert och hånfullt och serverade

med ironisk fräckhet.

Två katter skyndade fram på scenen. Den ena, mager, rufsig, haltande, hörde till huset och fick omväxlande med schasningar några köttbitar slängda från gästerna. Den andra katten, en präktig angora, kom utifrån; hon smög sig fram på räcket till vårt bord och vi fann en tröst i att mata henne. Då steg värden fram, argsint och myndig, förklarade att angoran inte hörde hemma på stället och sökte sparka henne. Äntligen fick jag min lilla roll: det under en timme samlade ursinnet fick utlopp, jag steg upp från bordet och skrek att vi ville vara i fred och att vi matade vilken katt vi ville. Värden drog sig tillbaka i ursäkter och förvirring, förskräckt över att ännu en stolle sällat sig till aktörerna. Vi gick utan att dricka kaffe, ett säkert bevis på hur upprörd jag var. Från denna dag stammar begreppet »helvetet i Castellar».

3

Vi sitter, Gerd, vår vän Eva Tisell och jag, på en liten krog och tar en Campari före lunchen. Värdinnan-servitrisen, i fyrtioårsåldern, med vackert ansikte och kalla ögon, pratar vänligt och livligt om vädret. Plötsligt rusar hon ut på gatan och kommer tillbaka med dottern, en flicka på sju

är, i ett fast grepp om armen. Hon grälar ursinnigt, slår flickan gång på gång, örfilar, slag på armarna, ruskningar. Vi ser på ett par minuter, förbittrade och förskräckta. Skall vi gå, skall vi ingripa? Eva är säkrast och talar bäst franska; hon går fram till mamman bakom disken och säger bestämt och högt att hon inte får slå dottern. Gerd och jag instämmer. De få gästerna kring oss iakttar scenen med slött intresse. Mamman ryter att behandlingen av dottern är hennes ensak: »Förstår ni inte, madame, att flickan smutsat ner sin fina och nytvättade klänning, att hon är förtjänt av ett kok stryk.» Dottern gråter alltmera ohämmat inför undsättningen och de vuxnas strid; hennes ögon är förtvivlade, men kanske med ett stänk av kokett vädjan. Eva talar förgäves om att man inte skall slå barn, att flickan inte menat något illa, att fläcken på klänningen är lätt att ta bort. Så övergår hon till en annan taktik, blir överklassdam och restauranggäst: »Förstår ni inte, madame, att så här bär man sig inte åt offentligt, inför sina klienter, ni måste behärska er.» Den metoden biter, värdinnan blir tyst, släpper dottern, ber om ursäkt för uppträdet, frågar om vi vill ha en drink till.

Vi stannar en liten stund till för att ge en stämning av återställt lugn och för att gardera flickan.

Hon slutar att gråta, får en chokladbit, ser sig omkring med oro och kanske en smula belåtenhet över mammans nederlag och den stora scenen. Vi tar artigt avsked av mamman, Gerd och Eva klappar flickan, inte för mycket och utan ostentation. Men när vi går ut genom dörren och ser oss tillbaka, får vi en bild, som förföljer oss under dagen. Vårdinnans älskvärdhet är bortstruken, flickan ser övergivet på oss. Vi har kanske i välmening och uppbrusning gjort skada: nu är mamman inte bara irriterad över den smutsiga klänningen utan också över förödmjukelsen, hon vill hämnas.

4

Vi har åtskilliga gånger bott på Hyde Park Hotel i London. Det är ett av de fyra eller fem hotell, som vi är förtjusta i: stora bekväma rum, litet gammaldags artighet av ärevördiga servitörer, tre restauranger, av vilka den minsta för fem kronor serverar lunch med två rätter, varav alltid en på trettio skilda sätt anrättad sjötunga, på fem minuters avstånd parken, där vi matar ankor, duvor och kaniner. Efter några besök representerar hotellet lugn trivsel mitt i bråket och förvirringen; en stillhet kommer över oss, när vi nått vårt rum och beställt teet.

Nu är detta förstört. Den djupare orsaken känner jag inte och kommer aldrig att få reda på. Anledningen känner jag alltför väl. Jag brukar vid ankomsten prata litet med de växlande vaktmästarna utanför porten; en av dem, som gärna pinar mig med obegripliga berättelser om fotboll, skakade jag rent av en gång hand med, vilket jag förstod stämplade mig som excentrisk eller ouppfostrad främling. Den främste av dessa galonerade ceremonimästare är en lång, ståtlig man, ytterst artig hittills, så gentlemannamässig, att jag känner mig en smula ovärdig. Det är han som nu knäcker mig vid sjätte eller sjunde besöket. Då han står vid porten och jag går ut eller in, har han hälsat vänligt och sagt ett ord om vädret. Plötsligt blir hans hållning en annan. Han vänder sig bort eller tar några steg åt sidan, då jag kommer, tydligen för att slippa hälsa. Ett par gånger går jag fram till honom och frågar om något: tonen har blivit kylig, svaret så kort som möjligt. Jag hoppas att det hela är ett misstag från min sida och gör en rad kontrolldrag för att få visshet. Intet tvivel: mannen undviker mig, tycker illa om mig, kanske föraktar mig. Är det baskern jag har – men den har jag nästan alltid haft – eller har jag glömt att ge ordentliga drickspengar eller har jag sagt något dumt ohövligt utan att begripa det. Gerd är har

fortfarande lika hygglig mot, men när vi kommer tillsammans, tycks han dra sig undan.

Saken växer i mitt huvud. Jag noterar varje rörelse från mannens sida och resonerar med Gerd om våra erfarenheter. Jag blir rädd för att träffa honom, söker reda ut när han har vakten för att slippa möta honom, pratar överdrivet med hans kolleger i misstanken att en konspiration uppstår och sprider sig. Driven till det yttersta ber jag honom en gång vissla på en taxi och ger honom fem shilling för att vinna hans hjärta: förgäves, han tackar som om han fått sex pence. Vi bor denna gång tre veckor på hotellet; den tredje veckan förstörs av min besatthet, min oro för att möta mannen, min upptagenhet av hans beteende. Så reser vi och kommer aldrig tillbaka. En liten idyll har blivit ett litet helvete, varför?

NÅGRA VETENSKAPSFRÅGOR

Vetenskapens lavin

Ungefär samtidigt läser jag följande reflektioner av två framstående forskare på skilda områden. J. Robert Oppenheimer skriver i sin populära bok »Den flygande trapetsen»: »Vår tid kännetecknas av vetenskapernas framskjutna ställning. Den kännetecknas av mycket hastig förändring och mycket snabb tillväxt – tillväxt av vetenskap, produktivitet, befolkning, resor, kommunikationer. Nästan varje form av statistik som man studerar visar en brant kurva som karakteriseras av en fördubbling på tio, tjugo eller trettio år. Då det gäller naturvetenskapen sker denna fördubbling på tio år och det finns åtskilliga ganska sensationella siffror som belyser den. Om man tänker på alla de människor som ägnar sitt liv åt att studera naturen eller tillämpar vad de lärt sig av tekniken och kallar dem vetenskapsmän, så har det under mänsklighetens historia funnits ett visst antal vetenskapsmän och 93 procent av dem lever fortfarande. Så raskt har antalet människor som är sysselsatta med vetenskap vuxit. En av mina vänner i Europa beräknade hur snabbt en av våra tidskrifter för grundläggande fysik växte och konsta-

terade att om tillväxthastigheten förblev oförändrad, så skulle tidskriftens band under nästa århundrade väga mer än hela jorden.» Anders Wedberg framhåller i förordet till tredje och sista delen av sin »Filosofins historia», att han vid författandet av de tidigare delarna hade »en vision av en efter vissa bestämda principer komponerad, selektiv framställning. Att denna tredje del dröjt så länge beror icke minst på att jag funnit min vision allt svårare, ja, allt omöjligare att realisera, ju närmare jag kommit vår egen tid. En överväldigande majoritet av mänsklighetens vetenskapsmän alltifrån äldsta tider lever nu, och en överväldigande majoritet av den vetenskapliga litteraturen har skrivits under de senaste decennierna. Detsamma gäller – om också i något ringare grad – om filosoferna och filosofin. Jag har naturligtvis orkat någorlunda grundligt läsa endast en bråkdel av de senaste 150 årens filosofiska litteratur. Det utsiktstorn, från vilket det skulle vara möjligt att verkligen överblicka vad som skett och sker, har jag icke hittat fram till. Idéernas mångfald och komplexitet har också trotsat försöket att sammanpressa kvintessensen i en liten volym, som icke borde vara blott en katalog. Denna tredje del har alltså icke blivit den bok som jag från början mera naivt fantiserade om.»

För den vetenskap, som jag sysslat med, har jag inte gjort något försök till liknande beräkningar. Men det är uppenbart att Oppenheimers och Wedbergs uttalanden är tillämpliga också på statskunskapen och dess gränsområden. När jag började att studera ämnet för femtio år sedan, fanns några tiotal viktiga böcker; läste man dem, kände man sig vara väl orienterad i samtidens statsskick, partiväsen och politiska liv. Det kunde jag slå fast särskilt under mitt studium av folkomröstningsinstitutet i USA i början av 1920-talet. Det var självfallet nödvändigt för mig att kursivt gå igenom den amerikanska statskunskapslitteraturen över huvud. Det var inte någon större svårighet, ett par hyllmeter, varav det mesta var översikter som ofta upprepade varandra. Nu är produktionen överväldigande. Varje år utkommer massor av specialstudier, att hinna med mer än en bråkdel är otänkbart, och vad jag läser ger mig alltid intrycket, att det mesta går mig förbi. Under årtionden har jag läst några tiotal böcker i ämnet varje år, men jag känner mig nu långt mindre kunig än jag gjorde då jag disputerade – och mina insikter då ter sig nu för mig som löjligt obetydliga i relation till den samlade tillgängliga kunskapen.

För mitt ämne, liksom för några närstående (so-

ciologi, internationell politik), har den amerikanska litteraturen blivit alltmer dominerande. I Sverige har vi fem professurer i statskunskap jämte några universitetslektorat och docenturer samt en massa biträdande lärartjänster, som kan erhållas utan nämnvärd vetenskaplig produktion. Då jag ser i amerikanska universitetskataloger, blir slutsatsen att antalet motsvarande tjänster i USA måste vara mångdubbelt större i relation till befolkningen; i universitet av Lunds eller Uppsalas storlek finner jag ett tiotal professurer – i ordets egentliga mening – i hithörande ämnen, jämte otaliga underordnade poster. Skillnaden i vetenskaplig produktion är nog inte så stor som dessa uppgifter ger vid handen; det finns relativt flera professorer i Amerika som aldrig skriver någonting sedan de fått sin tjänst och uteslutande ägnar sig åt handledning av studenter – den professorstypen tycks för övrigt hos oss, med de stigande anspråken på administration och lärararbete, bli allt vanligare. Men den statsvetenskapliga produktionen i Amerika är likafullt enorm i förhållande inte bara till den svenska utan den samlade västeuropeiska. Överallt skrivs mycket mera statskunskap än förr, men stegringen är störst i USA.

Det väsentliga är emellertid: med all säkerhet har det mesta av betydelse inom statskunskapen

gjorts under de senaste årtiondena, och de flesta statsvetenskapare i mänsklighetens historia, för att tala med Oppenheimer och Wedberg, lever idag. Att söka ange mera precisa relationer är meningslöst – Oppenheimer lär väl skämta, då han skriver att »93 procent» av vetenskapsmännen lever fortfarande.

På ett par punkter kan jag fastslå, att specialgrenar inom mitt ämne uppstått, frodats och vissnat under den tid jag sysslat med vetenskap. Främst är detta fallet med vissa kvantitativa metoders tillämpning på politiken. Det gäller frågor sådana som dessa: hur röstar skilda social-, ålders- och könsgrupper, från vilka yrken och skikt kommer politikerna, hurudan är korrelationen mellan partitillhörighet och social situation? Dessa frågor togs knappast allvarligt och systematiskt upp förrän omkring 1930; själv blev jag ganska tidigt intresserad genom ett par amerikanska arbeten och skrev i denna genre boken »Political Behaviour» (1937). Det är knappast för mycket att säga att studier av detta slag var högsta modet under ett eller annat årtionde. Amerikanerna gick i spetsen, men de fann efterföljare i en rad demokratier; i Frankrike framträdde – med Siegfried som tidigare föregångare – en skola, som klarlade förhållandet mellan röstning och socialgrupp i kommun efter

kommun. Under de senaste åren har en reaktion inträtt, markerad i några amerikanska skrifter: man börjar kunna tillräckligt om dessa ting, sägs det, att lusa igenom stad efter stad, distrikt efter distrikt, är meningslöst, det finns viktigare och roligare ämnen att syssla med. Dessutom har de kategorier, med vilka man arbetar, blivit alltmer svårgripbara och invecklade: till exempel vilka sociala och psykologiska företeelser ligger bakom reaktionärt antidemokratiska rörelser i USA (jämför Hofstadters arbete »The Paranoid Style in American Politics«).

Men fältet för politisk forskning blir omätligt, särskilt då man i stigande utsträckning i konkurrens med historien söker fastställa alla faktorer – idéer, miljö, maktkamp, karaktärer – som utmynnar i en bestämd aktion. Samtidigt som forskningsarbetets föremål vidgas, vidgar man systematiskt det material, med vilket arbetet i framtiden skall bedrivas. Anteckningar, brev, tidningar uppsamlas och arkiveras. I USA har på senare tid produktionen av källor organiserats på tidigare okänt sätt. Framstående politiker och ämbetsmän anmodas att diktera i detalj gående minnesanteckningar, som kompletteras med omfattande intervjuer – om några årtionden har man ett svindlande stort material för analysen av varje politiskt

problem och varje politisk insats. Grupparbete blir allt mera nödvändigt för att bemästra även begränsade uppgifter; specialister i sociologi och psykologi måste medverka för att allsidig belysning skall vinnas. Man står inför en stegring av forskningen och bokproduktionen av samma väldighet som den Oppenheimer talar om inom naturvetenskapen. Med ökning av detaljundersökningar växer behovet av översikter och effektiv bibliotekstjänst, och vi anar tillkomsten av en byråkratiserad, av en rad ämbetsverk bedriven vetenskap.

På mig, och säkerligen på många äldre statsvetenskapare, verkar detta perspektiv skrämmande – ungefär som förutsägelser om befolkningsökning. Den gamla behagliga bilden av en ensam studerande och funderande forskare raseras. Föreställningen att man någorlunda skall kunna behärska sitt ämne blir orimlig; ingen hinner att läsa mer än en liten del av vad de tusentals specialisterna presterar. Biografierna växer ut till jätteverk, redan ett politiskt beslut av betydelse kräver en hel litteratur. Glädjen att knäcka en fråga med stöd av ett begränsat och svårtolkat källmaterial blir en lyx, och en massforskning, med en stab av tjänstemän i slit med ett oöverskådligt källmaterial, blir vetenskapens framtidslinje. Det är en omvandling av forskningens villkor, som det är lätt att

generellt beskriva men svårt att begripa och leva sig in i.

Vetenskaplig omkastning

I sin doktorsavhandling »Sverige åt svenskarna» – med undertiteln »Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932» – framhäver Tomas Hammar med god dokumentation den betydelse som föreställningar om svenskarnas utmärkta arvs- eller rasegenskaper och om faran för blandning med underlägsna främmande folkgrupper särskilt under 1920- och 1930-talen hade för statsmakternas handlande. Dessa föreställningar var för omkring femtio år sedan nästan allmänt godtagna, i vetenskapen, i regeringen och representationen, i pressen, i skolböckerna. Nu framstår de nästan lika generellt som villfarelser, fördomar och vidskepelse.

Samma omvandling har ägt rum i andra länder, den är en av förutsättningarna för reaktionen mot kolonialismen, för den moderna amerikanska politiken i negerfrågan och mycket annat. Såvitt jag vet har omvandlingen ingående analyserats blott i fråga om ett land, USA, där rasidéerna av uppenbara skäl spelat en exceptionellt stor roll. Professor Thomas F. Gossett har i ett lysande arbete vi-

sat hur uppfattningen om högre och lägre raser i slutet av 1800-talet blev nära nog en dogm i amerikansk undervisning och debatt, hur den påverkade och sammanknöts med bland annat segregationspolitiken i fråga om negrerna, 1890-talets imperialism och den framgångsrika rörelsen för invandringsrestriktioner före, under och efter det första världskriget, hur den sedan skjutits sönder av forskarna, blivit betraktad med förakt av alla bildade och underkänts även av de politiskt ledande inom båda de stora partierna.

Att undersöka utvecklingen i Sverige vore ett utomordentligt mål för en ambitiös avhandlingsförfattare. Här skall jag blott, med stöd av ofullständigt material – en del böcker, riksdagstryck, tidsningsartiklar – ta upp några spridda punkter.

Att vi är ett fint folk, kanske det finaste i världen, det är en gammal tanke, som har motsvarigheter inom de flesta, kanske alla folk. Sedan idén att mänskligheten består av skilda och olikvärdiga raser blivit populär under 1800-talet, blev vår speciella finess garnerad med tro på ärftlig, raslig överlägsenhet. En av parollerna blev Viktor Rydbergs ord om svenskarna som tillhörande den ariska rasen, »den renaste, den bästa». Vetenskapsmän med anseende, såsom Retzius och Montelius, bidrog till mytens spridning och auktoritet. I bör-

jan av 1900-talet är det regel att skolböckerna i geografi redogör för skilda raser; uppgifterna om vilka raserna är och hur de är beskaffade växlar visserligen, men att svenskarna hör till mänsklighetens aristokrati måste vara tydligt för alla. Talet om raser kompletterades med resonemang om folkkaraktärer; Heidenstam, Sundbärg och en sky av liknande vittnen lärde oss att vi inte bara tillhör den ädlaste rasen, utan inom denna ras – den vita, den germanska, den nordiska – är det ädlaste folket; vårt egentliga fel är att vi inte förstår hur fina vi är.

På ett sätt, som jag är ur stånd att utreda, blommar de rasbiologiska fantasierna upp omkring 1920. Kanske var orsaken helt enkelt att en driftig och ärligt övertygad man, Herman Lundborg, ville ha en professur. Lundborg eggade kolleger, fakulteter, tidningar, småningom Kungl. Maj:t och riksdagen att i inrättandet av ett rasbiologiskt institut, med Lundborg som professor och chef, se ett riksintresse. År 1921 kom institutet till stånd; vid denna tid och åtskilliga år framåt var Lundborg en profet i sitt fädernesland; i rader av uttalanden, från departementschefer, politiska ledare, professorer och tidningsskribenter, talades om hans stor slagna, för hela vårt folk betydelsefulla insatser.

Vilka var dessa insatser? Lundborg (född 1868) skrev i början av 1900-talet undersökningar över den ärftligt betingade spridningen av vissa sjukdomar inom en blekingsk bondesläkt. Dessa undersökningar, som blev erkända särskilt för den stora energin i arbetet, ledde honom tydligen till en allmän tendens att framhäva ärftlighetens betydelse. Genom läsning av utländska rasideologer, främst Gobineau, blev han övertygad om en rad allmänna teorier om raser, deras spridning och egenskaper, deras relationer inom ett samhälle som det svenska. Det märkliga och komiska är att Lundborgs forskningar i Blekinge inte hade något att göra med hans rasteorier, att dessa teorier var hämtade från »tänkare», som i Sverige var föga kända och i allmänhet redan vid denna tid av specialister sedda som dilettanter, och att Lundborg själv inte bedrev några forskningar om raser, som skulle kunnat tjäna som stöd åt hans teorier. Med tanke på hans ställning i svensk debatt under något årtionde kan hans framfart kallas den fulländade bluffen, men den som bluffade var utan tvivel i god tro.

En genomgång av Lundborgs rasbiologiska skrifter är en i ordets trista mening svindlande upplevelse. I bok efter bok, broschyr efter broschyr, görs med samma trygghet en rad märkvärdiga påståenden. Nästan inte ett ord till bevisning, annat

än hänvisningar till män som Gobineau, Wagner, H. S. Chamberlain och andra av samma klass. Därjämte publicerade Lundborg ett slags rasbiologiska bilderböcker, med vackra svenskar och svenskor som representanter för den rena germanska rasen och oroande lappar, zigenare och andra som exemplar från de lågtstående grupperna. Jag vet mig inte i några vetenskapliga skrifter (eller rättare skrifter skrivna av professorer) ha funnit en så otymplig stil, sådana tecken på djup obildning, sådana uttryck för kärnfrisk, glad och hederlig enfald. Då Lundborg kritiserar tvåbarnssystemet under hänvisning till att han själv var fjärde barnet och alltså inte skulle ha existerat, om föräldrarna tillämpat det förhatliga systemet, är detta endast en särskilt påtaglig illustration till hans tänkande och skrivsätt.

Lundborgs rasideologi skall jag så kort som möjligt beskriva. Efter Gobineau talar han ibland om endast tre raser, den vita, den gula och den svarta. De vita är överlägsna, de gula medelmåttiga, de svarta undermåliga. Inom den vita rasen är germanerna bäst och bland germanerna är de blonda och blåögda, renrasiga folken i Skandinavien överlägsna. Främst svenskarna är »biologiskt välborna», »ett folk av idel befäl». Emellertid har folken (art. i Dagens Nyheter 3 sept. 1922) »på några få

mansåldrar i hög grad proletariserats – i biologisk mening». Man har inte förstått den rena och ädla rasens betydelse; »en stor skuld härutinnan ha vissa humanistiska och filosofiska strömningar haft, ja, den stora franska revolutionen med sin lära om frihet, jämlikhet och broderlighet har på detta område utövat ett starkt hämmande inflytande i alla kulturländer». Rasblandning har blivit vanlig och denna är självfallet till skada för den bästa rasen. Svenskar kan med fördel blandas med andra skandinaver, tyskar och engelsmän. »En blandning åter mellan svensk befolkning, finnar och lappar, som äro av mongoliskt ursprung, är avrådlig. Av samma orsak må vi söka förhindra slaviska folk av undermålig beskaffenhet, vidare ryska judar o.a. att här få fast fot, ty sådana blandningar komma med all säkerhet att sänka det svenska folkets kvalitet.»

De högre folken hotas rasmässigt även genom andra företeelser. Bondeklassen, som i regel är rasren och bra, minskas, likaså försvagas den gamla över- och medelklassen, som nått sin ställning genom goda egenskaper, på grund av barnbegränsning, medan stadsbefolkningen och arbetarklassen av sämre ras-kvalitet ökas. Därjämte fördärvas folket av moderna nöjen, erotik och allsköns odygd. Lundborgs raslära blev småningom en handledning i extrem konservatism. Till de riktlinjer, som han i

en tidningsartikel angav på sextioårsdagen 1928, hör följande: »Motarbete lyxen, sedefördärvet, dansraseriet och annat sexuellt elände. Motarbete med alla lovliga medel smutspressen och sådana tidningsorgan och böcker, som ständigt riva ned allt nationellt, ja nästan allt bestående . . .»

Att en rasteori, som innefattade dylika föreställningar, kunde föra sin man till chefskap för ett för hans räkning skapat statligt institut och under något årtionde ge honom en auktoritativ position i den allmänna debatten är en gåta som jag inte skall söka lösa. De uttalanden som gjordes av regering, skilda myndigheter, riksdagsmän och tidningar ger emellertid en viss ledning. *Dels* var man övertygad om att en ny betydelsefull forskningslinje höll på att utformas. I motiveringarna flödar påståenden av denna beskaffenhet: den rasbiologiska forskningen arbetar »för ett högt och ädelt mål: skydd mot släktets degeneration och främjande av goda rasegenskaper». *Dels* ansåg de, som var skeptiska mot de allmänna teorierna, att mera begränsade resultat kunde vinnas genom rashygieniska åtgärder (som sterilisering eller förbud mot äktenskap i vissa fall). *Dels* svarade föreställningarna om svenskarnas överlägsenhet och faran av invandring och rasblandning mot en önskan att tro

på sin egenart och sitt värde och en lika trivial misstro mot utlänningar, mot främlingar.

Denna andliga beredskap framträder idealtypiskt i några inlägg, som gjordes i andrakammardebatten 1921 om det rasbiologiska institutets inrättande av en lysande representant för socialdemokratien, Arthur Engberg. En talare, som anfört en mild skepsis mot regeringsförslaget, hade sagt sig vara helt okunnig. Engberg replikerade att han befann sig »i samma predikament, nämligen att vara utan varje som helst sakkunskap på detta område», men tillade: »men det finnes också en möjlighet att här använda ett någorlunda oförvillat bondförstånd». Vad detta bondförstånd sade honom, framgår av ett annat inlägg: »Vi ha ju lyckan att äga en ras, som ännu är ganska oförstörd, en ras som är bärare av mycket höga och mycket goda egenskaper.»

I vetenskaplig och journalistisk debatt under 1920-talet behandlas Lundborg ofta som auktoritet, hans skrifter berörs med stor respekt, om också med ett och annat förbehåll, av forskare som Nils von Hofsten, J. Vilhelm Hultkrantz och många andra, han håller under stor anslutning föredrag i Frisinnade klubben, han skriver och beröms i Svenska Dagbladet och Dagens Nyheter. Vissa av de åsikter, som Lundborg drev, var sannolikt, kanske oberoende av Lundborg, tämligen allmänt godtagna

av historiker och samhällsforskare. De vitas, germanernas eller den nordiska rasens överlägsna egenskaper betraktas ofta som en given sak, likaså rasblandningens farlighet; en vetenskapsman som Martin P:son Nilsson kunde tveklöst påstå, att det romerska väldets undergång berodde på rasblandning. Några personer med vetenskaplig ackreditering drev Lundborgs teser utan förbehåll, så Rolf Nordenstreng och Bertil Lundman.

Någon påtaglig korrelation mellan politisk åskådning och rasism synes inte föreligga under 1920-talet. Motioner om ett rasbiologiskt institut undertecknades av framstående medlemmar av skilda partier, och i debatterna framhövdes rasens betydelse och svenskarnas höga kvalitet på alla håll. Men intrycket av debatten är dock, att åtminstone vissa rasteorier (om de starka rasotfattningarna, om bondestammens förträfflighet ur rassynpunkt) fick särskilt starkt stöd av några högermän och bondeförbundare. För Otto Järtes och Nils Wohllins extrema hållning hänvisar jag till Hammars arbete.

Av det sagda får naturligtvis inte dras slutsatsen, att de Lundborgska idéerna var helt förhärskande. Många, som tänkte och skrev i saken, godtog vissa punkter i rasläran, men ställde sig avvisande eller tveksamma till andra. Kritik framfördes från ve-

tenskapsmän och lekmän, även om något försök till vederläggning i stor stil såvitt bekant inte gjordes. För att klarlägga opinionsläget i den offentliga debatten skulle krävas vidlyftiga utredningar.

Själv kom jag, huvudsakligen genom ren tur, att tidigt anse det mesta i rasteorierna vara rena fantasier. Till stor del har jag därför att tacka Gunnar Dahlberg, som efter ett doktorsarbete om tvillingar blivit docent i ärftlighetsforskning 1926 och som genom sina studier blivit övertygad om de gängse rasläroras ohållbarhet. Då vi blev goda vänner under 1920-talet, utrensades mina såvitt jag minns föga utformade och virulenta föreställningar om klart skilda raser med olika kvalitet. Något senare läste jag de amerikanska antropologer och sociologer, som söndersmulade rasideologin, främst Boas och Klineberg; jag minns glädjen över de hårda och stringenta argumenten. För de forskare, med vilka jag längre fram samarbetade vid Stockholms högskola, såsom Gunnar Myrdal och Einar Tegen, var föreställningar av typen Lundborg helt främmande.

Nationalsocialismens framgångar i början av 30-talet, dess maktövertagande 1933, dess politiska och militära segrar under de följande tio åren, dess mördande av miljoner judar, dess undergång 1943

-1945, påverkade svenskarnas hållning i rasfrågan. Schematiskt lär man kunna påstå, att nazismen till en början å ena sidan skärpte rasismen inom vissa svenska grupper, å andra sidan framkallade förakt och avsky för rastänkandet på många håll, medan nazismens krossande på ett avgörande sätt diskrediterade rasläror. De uttalanden om högre och lägre raser, om den nordiska rasens och särskilt svenskarnas ädelhet, om negrers, slavers och judars särart, som var helt i sin ordning i början av 1920-talet, framstod tjugofem år senare som bevis på enfald, okunnighet och/eller dålig moral.

Att rasideologin på en del håll stärktes och intensifierades genom nazismen är uppenbart. De riktningar i Sverige, som kallade sig nationalsocialistiska, anknöt självfallet till Hitler. Bondeförbundets beryktade programpunkt av år 1933 om »den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement» illustrerar samma inflytande. I otaliga inlägg visades uppskattning eller åtminstone förståelse av nazismens på rasidéer grundade antisemitism; ofta tog man, som en känd biskop, avstånd från de värsta utslagen av judehat under betonande av att ett inskrifande mot judarna likväl var nödvändigt. I vissa skolböcker förkunnades klart nazistiska rasteorier.

Av Lundborg föreligger från 1930-talet två belysande aktstycken: en av en nazitysk organisation utgiven skrift om »Bevölkerungsfragen, Bauerntum und Rassenhygiene», en svensk broschyr »Västerlandet i fara», där nazismens raspolitik lovprisas. En ödets ironi var att Lundborg under detta skede av triumf nådde pensionsåldern och att hans efterträdare som chef för rasbiologiska institutet blev Gunnar Dahlberg.

I det hela torde redan under nazismens glanstid rasidéerna ha försvagats i Sverige. Bland vetenskapsmännen och över huvud de bildade blev den främst i Amerika bedrivna kritiken av rasideologierna småningom bekant. De politiska partierna och i stort sett pressen var, om också i skilda nyanser, avvisande mot nazismen; därmed följde en tendens att avvisa även dess rasidéer, särskilt sedan dessa genom judemorden under kriget lett till de mest skrämmande konsekvenserna. Efter nazismens fall blev förkastandet av alla om den onda och besegrade rörelsen erinrande doktriner nära nog en konventionell förpliktelse bland människor med anspråk på medborgerligt förtroende. I riksdagen och tidningarna finns knappast längre några spår av de idéer, som varit välsinnade truismer på 1920-talet; med den eftersläpning, som i dylika fall är ofrånkomlig, rensades påståenden om raser-

nas olika värde, om de vitas, ariernas, germanernas och nordmänniskornas överlägsenhet bort ur skolböckerna. Då det omkring 1960 avslöjades, att en av Lundborgs lärjungar, den förutnämnde docenten Bertil Lundman, fortfarande i Uppsala undervisade enligt de riktlinjer, som varit korrekta omkring 1920, betraktades detta, utom av några få trogna, som en olyckshändelse eller en skandal.

Såvitt jag förstår var Sverige före nazismen ett av de kulturländer, där primitiva föreställningar i rasfrågan var starkast och mest generellt hävdade. En följd av ökade kunskaper inom den intellektuella, »bildade eller självbildade» eliten och av nazismens ohygglighet och undergång har blivit en total omkastning. Vi har inga skäl att vara självbelåtna över denna utveckling.

Vetenskaplig förhåvelse

C. P. Snow, nyligen utnämnd till lord Snow, har under de senaste åren väckt en livlig debatt framför allt i den anglosaxiska världen som talesman för vissa allmänna idéer om kulturutvecklingen och särskilt för ett stärkande av naturvetenskapens inflytande på politiken. Snow började sin bana som forskare i fysik i Cambridge men synes i denna sin egenskap inte ha uträttat något av större bety-

delse. Sedan årtionden – han är nu över sextio – har hans verksamhet gått på två skilda linjer. Dels har han verkat som en alltmer betrodd vetenskapsdirektör, med uppdrag från regeringen eller andra politiska myndigheter att organisera och samordna fysisk forskning av mera direkt betydelse för staten, särskilt frågor om utnyttjande av de stora upptäckterna och uppfinningarna inom atomfysiken. Dels har han blivit romanförfattare med inriktning på problem, som han kommit i beröring med som vetenskapsdirektör; hur vinner man politisk makt, hur är forskarnas förhållande till statsstyrelse och politik, hur tillgår striden om inflytande, ställning och ära bland vetenskapsmännen själva?

Dessa frågor har föga behandlats i romanlitteraturen och nästan inte alls tagits upp av personer med Snows erfarenheter och sakkunskap. Hans romaner har haft stor framgång bland publiken och även bland kritikerna, om också mera kräsna recensenter varit relativt kyliga. Enligt min mening är några av dessa romaner, såsom »The Masters», »The Affair» och »Corridors of Power», av utomordentligt intresse för belysning av maktstriden inom både vetenskap och politik, även om de i fråga om analys av de handlandes motiv och teckningen av miljön är skäligen primitiva.

Snows dubbelställning som aktör och skildrare har stimulerat honom att ge stora framtidsperspektiv och, under de senaste åren, anlägga en hållning av profetisk auktoritet. Åtskilliga har ironiserat över eller till och med blivit rasande över hans anspråk att bilda en levande syntes av vetenskaplig insikt och filosofisk-politisk målsättning; den berömda litteraturhistorikern F. R. Leavis blir nästan mållös av ilska, då han i en publicerad föreläsning (Two Cultures. The Significance of C. P. Snow) utdömer Snow som både litteratör och förkunnare. Men många har godtagit Snows anspråk och uppslag och hans idéer har varit en viktig faktor i diskussionen inom press och organisationer med allmänt kulturella ambitioner. För enquirer i tidningar, vaga och högtflygande fantasier, löst prat över huvud är det svårt att finna bättre underlag än Snows tankar – framförda under eggande anspelningar på atomkrig och Ragnarök.

Snows mest debatterade skrift är »De två kulturerna», utgiven på svenska 1961, med en delvis mera försiktig efterskrift 1965. Den uppdelning av den bildade mänsklighetens kunskap och hållning i två kulturer, som Snow här gör, är grov och inte sällan inkonsekvent; mitt referat måste bli ännu mindre nyanserat. I stort sett skiljer Snow mellan natur-

vetare (forskare eller tekniker) samt humanister. De lever i två skilda världar, förstår ofta inte varandra, påstår Snow. Humanisterna ser ned på naturvetarna som obildade människor, som »okunniga specialister». Men humanisterna är minst lika okunniga. De känner inte till, skriver Snow, sådana grundläggande begrepp som »massa» eller »acceleration» och kan inte redogöra för termodynamikens andra sats; för en naturvetenskapsman är detta lika betänkligt som det är för en humanist att inte ha läst ett drama av Shakespeare.

Denna jämförelse blottar en av de mest uppenbara svagheterna i Snows resonemang. Han är benägen att – inte alltid men ofta – med naturvetare avse en person med någorlunda gedigen utbildning inom sitt område, medan han med humanist menar en skrivare eller läsare av litteratur utan någon som helst vetenskaplig utbildning. Den riktiga parallellen till frågan, om humanisten har reda på »massa» eller »acceleration» eller termodynamikens andra sats vore naturligtvis inte att kasta fram Shakespeare till naturvetaren – som självfallet i England och USA drivits igenom något skådespel – utan att fråga om han kan redogöra för låt oss säga Greshams lag eller den materialistiska historieuppfattningen eller J. S. Mills liberalism. En del litteratur anses i alla länder, enligt kurs-

planer och skolböcker, behövlig för alla, inte för att de skall bli »humanister» utan för att ge dem en introduktion till »livet», till de problem, värderingar, konflikter, känslor som möter oss alla, och därmed stupar Snows jämförelse. Ibland resonerar Snow, mera rimligt, som om »humanister» innebure specialisering på studier av s. k. humanistiska ämnen – historia, filosofi, sociologi, språk – men denna tanke dominerar inte framställningen – då skulle hela talet om två kulturer falla under bordet. Ty uppenbart är att inom mera vetenskapligt utbildade grupper en specialitet alltid blir förhärskande; en atomfysiker behöver inte vara ärftlighetsforskare eller kemist, en litteraturhistoriker inte – eller blott i ringa grad – nationalekonom eller statskunskapare. Hela Snows uppdelning i två kulturer uppbäres av hans märkliga egocentricitet – han tänker främst på atomfysiker som de riktiga naturvetarna, på romanförfattare som han själv som de riktiga humanisterna.

Vad Snow syftar till är att de båda kulturer, som han talar om, skall komma varandra närmare – främst att humanister (hur ordet än användes) skall lära mera naturvetenskap, bli mera insatta i denna vetenskaps frågeställningar och framtidsperspektiv. Vad denna speciella fråga beträffar skall jag naturligtvis inte försöka något omdöme. Situa-

tionen är, som också Snow påpekar, helt olika i skilda länder. Att det är bra om man i skolorna och universiteten lär sig mer än vissa specialiteter bestrids väl inte av någon. Samtidigt är det uppenbart att forskning förutsätter specialisering, att man inte, åtminstone i våra dagar, kan bli vetenskapsman i mera egentlig mening annat än på ett högst begränsat ämnesområde.

Det är en annan tankegång, inte olustig genom sin trivialitet utan genom sin lätt kamouflerade konsistighet, som gör skriften om de två kulturerna till ett populärt inslag i debatten, en tankegång som också, i förgrovad form, framträder i Snows lilla skrift »Science and Government». Den innebär helt enkelt att naturvetarna ur skilda synpunkter är överlägsna, och, överdrivet uttryckt, att de skall regera världen (i brist på dubbelfigurer av Snows eget märke).

Snow påpekar, att regeringarna, närmast den engelska regeringen, gång efter annan fattat högst viktiga beslut (om radar och flygbombning, exempelvis) på föredragning av fysiker och andra naturvetenskapliga specialister utan att kunna bedöma riktigheten av de utredningar och förslag, som framlades av rådgivarna. Han beklagar detta förhållande, att »de avgörande valen träffas... av

män som inte kan ha förstahandskunskap om vad dessa val är beroende av och vilka resultat de får». Slutsatsen, den aldrig klart angivna men tydligt antydda slutsatsen, skulle bli att de styrande borde ha de kunskaper, som i själva verket endast finns hos rådgivarna-specialisterna, eller i varje fall så stora kunskaper att de kunde självständigt bedöma dessa rådgivares uttalanden och utlåtanden.

Snow framställer den situation, som han här skisserar, som något nytt i historien. I själva verket har de stora historiska avgörandena, efter likaväl som före demokratiens genombrott, fattats av politiker som i regel självfallet inte kunnat vara experter på de områden det gäller – vare sig det varit fråga om en militär aktion, hälsovård, skolor, ekonomiska eller konstitutionella reformer. Man har måst utgå från att de politiska ledarna från specialister erhåller de sakliga uppgifter som behövs för ställningstagandet. Det politiska bedömandet utgår från en rad faktorer – allmänna värderingar och idéer, hänsyn till opinionen, taktiska överväganden – som inte är expertens sak; nationalekonomer ger den bakgrund, som krävs för ett skattebeslut, statsvetare ger de uppgifter, som är förutsättningen för en konstitutionell reform, men det är politiker, som omöjligen kan vara specialister, vilka fattar avgörandet, inte ekonomen eller statsveta-

ren. Det är inte, för att ta den fråga som Snow främst tänker på, behövt för en statsman att kunna kärnfysik för att ta ståndpunkt rörande tillverkning eller bruk av atomvapen; det är nog, måste vara nog, om han har klart för sig vapnets verkningar och har en bild av de politiska konsekvenserna. Tanken att en politiker egentligen borde vara atomspecialist i dagens läge är lika orimlig som att begära att en enskild person skall vara specialist på elektricitet eller motorer för att åka spårvagn eller flyga i ett jetplan.

En följd av politikens ofrånkomliga beroende av de föreställningar, som vetenskapen vid en viss tid bjuder på, är självfallet att politikerna ofta gör fel därför att ett vetenskapligt påstående, eller en med vetenskapliga anspråk förkunnad ideologi, i själva verket inte är av vetenskaplig halt utan en av vetenskapsmän driven felaktig hypotes. Av sådana misstag flödar den politiska historien. Den länge härskande »liberala» ekonomin kan visserligen betraktas som en skans för vissa politiska intressen men den uppfattades som en vetenskaplig sanning och påverkade i denna sin egenskap de politiska aktörerna; då Keynes' krispolitiska teorier med en eftersläpning, som sannolikt var större bland politikerna än bland forskarna, slog igenom efter andra världskriget, blev basen för politiskt handlan-

de en annan än förut. De rasbiologiska föreställningar, som hade vetenskaplig hemul för omkring femtio år sedan, hörde till förutsättningarna för en rad politiska beslut, t. ex. den amerikanska lagstiftningen om invandring; sedan dessa teorier befanns vara villfarelser, har det politiska handlandet, om också även här med betydande eftersläpning, förändrats. Sådana exempel får naturligtvis inte leda till det absurda kravet, att politikerna skall vara ett slags övervetenskapsmän, som ser rätt, då den härskande vetenskapen ser fel, och därför handlar på grundval av en »riktig» bild av verkligheten.

Kravet att naturvetarna, närmast fysikerna, skall ha en politisk maktställning, eller i varje fall större politiskt inflytande, motiveras av Snow och andra även i ännu lösligare antydningar och omdömen: dessa forskare skulle besitta ett slags allmän överlägsenhet, moraliskt eller intellektuellt eller båda-dera. Särskilt hävdas deras överlägsenhet gentemot humanisterna, vare sig denna beteckning gäller litterära författare eller omfattar även politiker och vetenskapare med humanistisk utbildning.

Naturvetarna lovprisas i de starkaste ordalag utan en skymt av bevisning eller ens motivering – utom att Snow har observerat hur kloka och ädla

de är. »De är mycket intelligenta människor. Deras kultur är på många sätt både krävande och beundransvärd... Vad moraliska problem beträffar, är de den sundaste gruppen bland vårt lands intellektuella. Naturvetenskapen har i sitt innersta väsen en moralisk komponent, och nästan alla naturvetare bildar sina egna omdömen i moraliska frågor», heter det i »De två kulturerna». Naturvetarna är inställda på sociala förbättringar, de är framstegets bärare och har glatt sig åt den industriella revolutionen och andra härmed förknippade omdaningar, »medan andra intellektuella skyggat tillbaka» (»Variety of Men»). De har visat större »förtutseende» (foresight) än andra människor (»Science and Government»).

Humanisterna, vare sig litteratörer eller andra, står sig illa i konkurrens med denna elit. De är av naturen »ludditer», dvs. fientliga mot tekniska förändringar och framsteg (»ludditer» kallades efter Ned Ludd engelska arbetargrupper, som omkring 1815 förstörde maskiner för att hindra arbetslöshet). De har aldrig förstått den industriella revolutionen – Snows narraktighet illustreras bra genom att han generöst undantar Ibsen (»det fanns för övrigt inte mycket under solen som den gamle mannen inte förstod»). »Varför har de flesta författare åsikter i sociala frågor, som skulle verkat

ociviliserade och föråldrade redan under huset Plantagenet? Är inte detta sant om de mest ryktbara 1900-talsförfattarna? Yeats, Pound, Wyndham Lewis – var inte nio av tio bland dem som behärskat den litterära smaken under vår tid inte bara politiskt fåniga utan politiskt ondskefulla? Bidrog inte deras inflytande att föra Auschwitz närmare?» Dessa frågor har enligt Snow framställts till honom av »en betydande vetenskapsman». Han svarar inte »vilket förbannat nonsens» utan instämmer i stort sett med sin förryckte kollega. Ja, han låter rent av förstå, att de otäcka tendenserna i den härskande litteraturen förmått honom själv att i sina romaner slå in på andra vägar.

Som krönet på Snows konstruktion skymtar vi alltså ett slags platonsk republik, med de visa i ledningen – varvid de visa är naturvetarna eller rättare sagt atomfysikerna och den visaste av de visa romanförfattaren och vetenskapsdirektören Snow. Kritik är omöjlig, eftersom motivering saknas – jag räknar inte som motivering den vettlösa karaktärstiken av 1900-talets litteratur.

Många ryktbara naturvetenskapsmän har under de senaste årtiondena gjort uttalanden och publicerat skrifter av politiskt innehåll, så, för att nämna en-

dast några särskilt illustra gestalter, Einstein, Urey, Bohr och Oppenheimer. Ingen av dem har, såvitt jag vet, uppträtt med sådana anspråk för sig själv eller sina kolleger som Snow. Att de uttalar sig i ämnen helt utanför sitt speciella kompetensområde kan visserligen ses som uttryck för förmåtenhet och förhävelse. Men det är väl förklarligt. De väldiga insatser de gjort har medfört en efterfrågan på deras tankar och åsikter även på fält, som ligger fjärran från dessa insatser; de stora namnen har hos en bred allmänhet haft en auktoritet som knappast i våra dagar nåtts av filosofer, historiker eller andra humanister. Ofta har forskarna, särskilt de som bidragit till atomvapnets utformning, känt en oro och ett ansvar för sitt verk, som drivit dem att fundera över och skriva ned synpunkter, som främst syftar till att förhindra det ohyggliga vapnets användning. Det har tett sig naturligt eller till och med nödvändigt för dem att ta position, liksom Thomas Huxley – i motsats till Darwin själv – gjorde för bortåt hundra år sedan i fråga om evolutionslärans konsekvenser.

Lika naturligt är att dessa specialister, vare sig de tänkt ut relativitetsteorien eller planerat atomklyvningen, inte har något märkligt att säga som amatörer på problemen om mänsklig samlevnad, om hur man skall undvika krig, bevara freden och

säkra framsteget. En genomgång av de viktigaste skrifterna – från Einsteins »Min världsbild» till Oppenheimers »Den flygande trapetsen» (1934 respektive 1966 i svenska översättningar) – visar att dessa stormän kommer fram till samma självklarheter som andra hyggliga och något reflekterande människor. De önskar en human styrelse av demokratiskt snitt, de kräver förbättring av de materiella villkoren, de hoppas framför allt på fred mellan folken. Hur skall man nå dessa ting – ja, här kommer de med samma allmänt förträffliga men vaga recept som politikerna och ledarskribenterna. Världsfreden kan inte tryggas, betonar de alla, utan en överstatlig organisation med regering, parlament och tvångsmakt; det är ostridigt men frågan är hur man skall komma därhän. Oppenheimer, som hör till de mest medvetna inom gruppen, framhåller, att deras bidrag är ungefär detsamma som andras, med en tonvikt, tillägger han dunkelt, som beror på deras särskilda kunskaper om den fysikaliska världen; målet är »en värld som, med all sin variation, frihet och förändring, är en värld utan nationer rustade till krig och, framför allt, en värld utan krig».

Det är alltså samma sympatiska deklARATIONER, som flödar från alla politiska aktörer med någon ställning att försvara och utbygga. Möjligen kan

man spåra en viss skillnad i själva framförandet av dessa allmänna sanningar. Naturvetarna verkar mera fräscht ivriga än de tränade politikerna, för vilka framsägandet av dessa truismer blivit en vana och ett yrke. De verkar, vilket är ungefär samma sak, alltigenom ärliga: ingen kan misstänka, att de talar om fredens välsignelser av taktiska eller konventionella skäl. Givetvis verkar de också mera naiva; då Einstein kräver en överstatlig organisation för fredens skull, blir intrycket att han är belåten över att ha hittat på något så nytt och klokt.

För belysningen av politikens vardagsproblem – maktkampen, spelet med hotelser, upptrappningen av konflikterna – finns i dessa skrifter intet att hämta. I jämförelse med den under senare år spirande, realistiska och om alla komplikationer medvetna politiska litteraturen verkar naturvetarnas nödrop rörande och barnsliga – vilket naturligtvis beror på att de inte tränat sin lysande begåvning på dessa ämnen.

Slutligen: en rad samtal med naturvetare, som haft att göra med atomvapnets utformning – Urey, Bohr, Oppenheimer – har förstärkt det intryck jag fått av deras skrifter. Dessa samtal har inte givit en ny synpunkt; de tillfrågade snillena har erinrat inte om mera sofistikerade politiker utan om enkla

och redliga människor, som ständigt frågar sig »varför i all världen kan inte folk vara lugna och fridsamma», »varför skall de jämt bråka med varandra». Det mest minnesrika av dessa samtal var med Urey på hösten 1947, alltså då Amerika ännu ensamt ägde atombomber. Urey tillhörde en förening, som krävde omedelbar organisering av världsparlament och världsregering, och framhävde i samtalet detta krav. Men om Ryssland inte går med på det, svarade jag på samma våglängd som Urey. »Jo, det gör Ryssland säkert», svarade Urey, »en världsorganisation är ju till gagn för alla.» »Ja, men *om* Ryssland ändå säger nej.» »Er hypotes är orimlig», svarade Urey, »men skulle ryssarna vara så galna, måste vi naturligtvis hota med atombomben.»

INNEHÅLL

Funderingar i 70-årsåldern	I
Om dödsfruktan	35
Några egenskaper	
Godhet	78
Ondska	89
Avundsjuka	93
Att vara förrädare	96
Bön och vidskepelse	108
Ensamhet	118
Ädel och odräglig: Marcus Aurelius	123
Konsten att vara tråkig	129
Helveten i miniatyr	141
Några vetenskapsfrågor	
Vetenskapens lavin	153
Vetenskaplig omkastning	160
Vetenskaplig förhåvelse	172

Universitetsbiblioteket

17 JAN 1968

LUND

NÄR CHURCHILL GREP MAKTEN

och andra essayer

37:—, inb 43:—

»Att klarlägga vad som i detalj skedde är en fascinerande uppgift för en historiker. Tingsten är såvitt jag har mig bekant den förste som metodiskt bearbetat det rika stoffet . . . Resultatet har blivit en glansfull, med skarpsinne och inlevelse genomförd studie.»

Lennart Hirschfeldt i Upsala Nya Tidning

»Det är inte bara en kringsynt och energiskt genomförd undersökning av krisens uppkomst och förlopp utan också en med sedvanlig skärpa genomförd analys av eftergiftspolitikens ideologi.»

Knut Petersson i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning

»Den har blivit ett mästestycke i sin art . . . en stilistiskt elegant epik, som lyckosamt växlar från det anekdotiska till det historiska dramats svepande sug.»

Ove Sandell i Arbetet

FRÅN IDÉER TILL IDYLL

Den lyckliga demokratien

30:—, inb 36:—

»Det är en utmärkt och rolig bok, engagerande inte bara genom klarhet, precision och formuleringskonst. Bland svenska politiska verk är nog Från idéer till idyll det mest centrala som getts ut på många år, därför att den river tag i grundproblemen.»

Per Ahlmark i Expressen

»En nöjsammare läsning för den politiskt intresserade kan knappast tänkas.»

Pär-Erik Back i Dagens Nyheter

STRID KRING IDYLLEN

10:—

»En elegant vidräkning med dem som hävdar en annan mening.»

Jean Braconier i Sydsvenska Dagbladet

Herbert Tingsten

Notiser om liv och död

För tre år sedan avslutade Herbert Tingsten sina berömda memoarer. Under tiden har han lagt ytterligare 4 à 5 böcker till sina många föregående. Nu är han färdig med ännu en volym, präglad av hans starkt personliga hållning: han sitter vid skrivbordet i hemmet vid Rivieran och kastar ned funderingar och observationer rörande sådant som i den begynnande ålderdomens skugga i främsta rummet fångslar och sysselsätter honom. I sin impulsiva öppenhet har hans nya bok blivit en kombination av memoar och bikt.

FUNDERINGAR I 70-ÅRSÅLDERN lyder rubriken till det glansfullt skrivna inledande kapitlet. »Jag har levt den ojämförligt största delen av mitt liv, tiden krymper snabbare än förr, det är nu fråga om år, kanske snart om månader» — denna insikt blir normgivande för Herbert Tingstens reflektioner som glider över i det stora kapitlet OM DÖDSFRUKTAN, ett av de avsnitt där han går sig själv närmast inpå livet. I en stämning av både resignation och optimism men stundom också med skarp polemisk udd skriver han i det följande om mänskliga egenskaper och villkor som genom åren mycket sysselsatt honom: om ondska, om godhet, om bön och vidskepelse och ensamhet. Han skildrar också, med självvironisk raljans, episoder i sitt liv, upplevelser på restauranter och hotell som plågat och mystifierat honom och som givit dem en prägel av vad han kallar helveten i miniatyr.

Ett avsnitt om karakteristiska tendenser i senare års vetenskapliga utveckling — där han bland annat polemiserar mot C. P. Snow och hans förkunnelse om de två kulturerna — avrundar boken och fullföljer Herbert Tingstens syfte: att inom ramen för vida horisonter presentera sin egen värld sådan som han just nu ser och förnimmer den.

Omslag av Karl-Erik Forsberg

Pris hft 23:50 inb 29:50

[67599]

UNIVERSITETSBIBLIOTEKET, LUND

15000

400657011